Baktrian

Elmi və mədəni bilikləri yayan dövrü nəşr

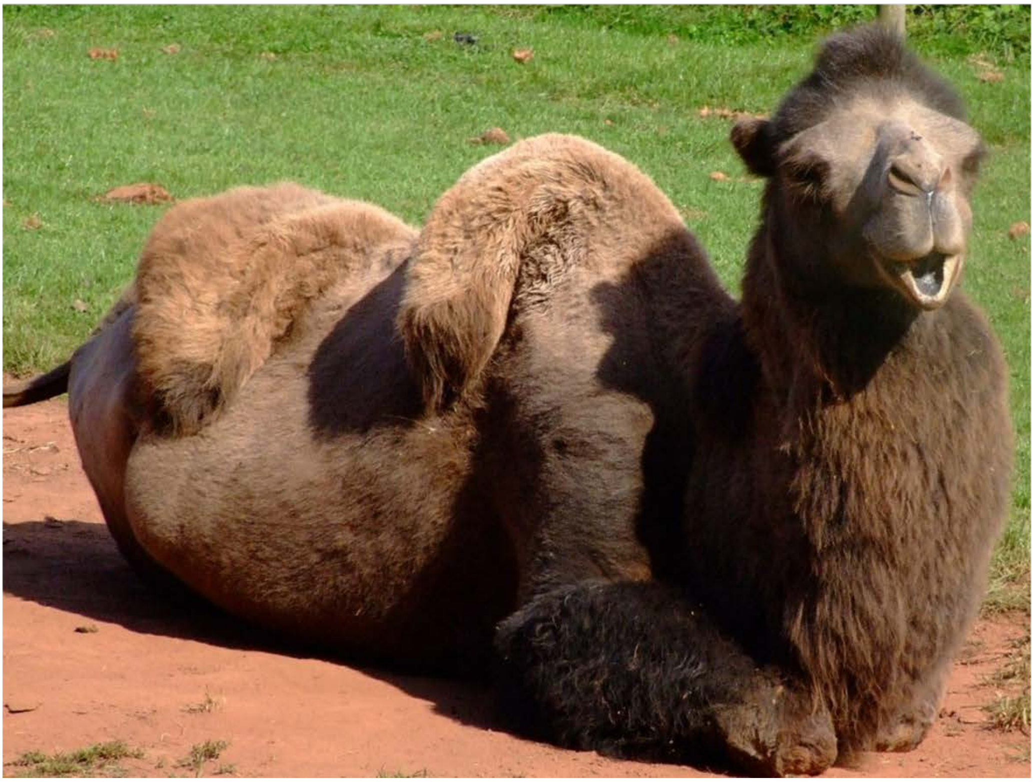

2025 Yay Йәй Жаз Жай Яз Җәй Чай Yaz Tomus Yoz Çулла Сайын

A periodical disseminating scientific and cultural knowledge
傳播科學文化知識的期刊
Una publicación periódica que difunde conocimientos científicos y culturales

Baktrian

♋♌♍

2025-çi il. 22 ijun – 22 sentjabr
2025-ci il. 22 iyun – 22 sentyabr
2025. 22 iyün – 22 sentâbr
2025. 22 Haziran – 22 Eylül
2025-nji ýylyň 22-nji iýuny - 22-nji sentýabr
2025. 22 iyun - 22 sentyabr

2025-يىلى 22-ئىيۇندىن 22-سېنتەبىرگىچە
2025 йылдың 22 июне – 22 сентябре
2025 жылғы 22 маусым – 22 қыркүйек
22-июнь – 22-сентябрь, 2025-жыл
2025. Июнĕн 22-мĕшĕ – сентябрĕн 22-мĕшĕ
2025. Алтынньы 22 – Сэтинньи 22 күннэрэ

:

Будем знакомы!… …………………………………………….. 3

Я – бактриан (Camelus bactrianus)

Turan yayı: su – həyatdır 4-13

İsmayılov İlqar. **Azərbaycanda su problemləri və onun həlli yolları**

Из проектов Международной академии системологии

Без затрат электроэнергии:

Технология повторного использования воды для полива.
Проект завода по выпуску оборудования для получения воды из воздуха.

Чудеса XXI века: ……………………………………………………. 14-20

Курбанов Назим Али оглы, Курбанов Элнур Назим оглы. **Истинный путь предотвращения глобального потепления и преобразования пустынных площадей в плодородные земельные участки.**

Proposal: 21-23

Dear Dr. Alan M.Garber, Dr. Chang, and esteemed colleagues.

Asaf Askarov. **All over the world, 5%-ratio of admission to medical university be considered according to the illness of the person who will become a doctor.**

Yeşil dünya: 24-31
Firengiz Asgar kızı Rüstamova. **Yeşil bir dünya və sağlık endoecolojisi.**

Ölümə qarşı: 32-38
Cəfərov Qəmbər Məhərrəm oğlu, Namazova Əsli Hüseyn qızı, Cəfərova Ülviyyə Qəmbər qızı. **Uşaq və yeniyetmələr arasında narkomaniyanın erkan aşkarlanması və qarşısının alınması üzrə ilkin profilaktik proqram və onun tədqiqi**

Şüursuz tədqiqatlar: 39
Tətbiqi futurologiya xəbərləri: Voke Briat. **Yuxunuza dəvə giribsə...**
Uğurlu tədqiqat metodikası: Şəmsiyyə Tahirbəyova. **Babamdan qalan məsləhət**

Açılmamış səifələr: 40-43
Cəməl Şütürlü. **Ruhun şad olsun, Samil Zaman!**
Samil Zaman. **Adı da özgənin, dadı da özgənin…**
Samil Zaman. **İnqilab cəngisi**

Manipulasiya yolları 44-49
Cəfərov Qəmbər Məhərrəm oğlu, Məmmədzadə Müjkan Əbdüləli qızı. **Tələbələrin idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasına təsir edən psixoloji aspektlər.**

Yanaşma sistemlidirmi? 50-56
Məmmədzadə Müjkan Əbdüləli qızı. **Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində psixoloji amillərin təlimə təsiri: sistemli bir yanaşma.**

Dəvə doğma diyarımızda 57
Lökbatan

Язык науки: 58-62
Ильгар Исмаилов, Бахадур Таирбеков. **Памятка для взаимопонимания менеджеров науки, чиновников от науки, организаторов научной деятельности, исследователей, изобретателей, преподавателей и учёных** (*К изданию «Краткого азербайджанско-русского словаря терминов науки»*)

Авторы. Müəlliflər. Yazarlar: 63
Who is who?

Yeni görüşə qədər .... son səhifə

Я – бактриан (Camelus bactrianus)

Пригласили верблюда на свадьбу, и он понял: либо за водой, либо за дровами отправят – он привык выполнять самую тяжёлую работу. Цель «Бактриана» — распространение научных и культурных знаний. Что может быть тяжелее?

Говорят, верблюд остановился, и крыша рухнула. У меня нет проблем с тем, чтобы снести чью-то крышу или разрушить чей-то дом. Но и нет такого желания.

Ознакомьтесь с публикациями здесь, напишите свою собственную, и давайте узнаем друг друга получше.

Cəməl Şütürlü

İsmayılov İlqar

Azərbaycanda su problemləri və onun həlli yolları

Açıqlama: Məqalədə regionda su qıtlığına gətirən səbəblər araşdırılır, Azərbaycanda su ehtiyatlarından səmərəli istifadə yollarından bəhs edilir, su qıtlığı nəticəsində yaranan sanitar, ekoloji, miqrasiya problemləri araşdırılır.

Açar sözlər: suvarma sistemləri, şoranlaşma, səhralaşma, ekoloji terror, innovasiya.

Аннотация: Выявляются причины, вызвавшие нехватку воды в регионе, исследуются способы рационального использования водных ресурсов в Азербайджане, рассматриваются и обсуждаются возникающие вследствие недостатка воды, санитарные, экологические миграционные проблемы.

Ключевые слова: системы орошения, засоление почв, опустынивание, экологический террор, инновация.

Bütün canlı orqanizmlər kimi, insanlarında təbii sistemdə öz yeri var. Yəni canlıların bir növü kimi, məhdudiyətsiz uzun müddət mövcud olacağı və rahat inkişaf edə biləcəyi yaşayış mühitləri var. İnsan, flora və faunanın başqa üzvlərindən daha güclü olaraq, planetimizin ən soyuq və ən isti yerlərində belə məskunlaşaraq, yaşayış yerinin sərhədlərini genişləndirməyi bacardı. Lakin iqlimin dəyişkənliyi, biosferin çirklənməsi insanların mühitdən asılılığını və münasibətlərindəki ixtilafın ilk növbədə "Homo sapiens"-in özü-özünü cəzalandırdığını gəstərir.

Ekoloqlar belə güman edir ki, qlobal istiləşmənin səbəblərindən biri okeanlarda toplanan plastik tullantılardır. Bu tullantılar parçalanaraq nano-hissəciklər şəklində suda həll olunur. Həmin nano-hissəciklər suyun istilikkeçirmə qəbiliyyətini azaldır, nəticədə suda istilik toplanır və okean Yerin nüvəsini soyutmaq funksiyasını yerinə yetirə bilmir. Ona görə də Yer və onu əhatə edən atmosferdə temperatur ildən-ilə artır, bu isə ekoloji tarazlığı pozur. Məlim məsələdir ki, plasyik tullantıların okeanlarda toplanması insan fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir.

Təbii fəlakətlər, su və qida böhranı kimi hadisələrin sayının artması, yerli əhalini yaşamaq üçün yeni yerlər axtarmağa, miqrasiyaya məcbur edir. Yağıntıların azalması, qısa müddətli leysanların artması, çayların hidroloji rejiminin pozulması və şirin su mənbələrinin tükənməsi münbit torpaqların deqradasiyaya uğrayaraq (səhralaşma, şoranlaşma və s.) sıradan çıxmasına səbəb

olur. Bu isə heyvandarlıq, bitkiçilik və kənd təsərrüfatının digər sahələrinin inkişafına mane olur, içməli su, torpaq ehtiyatları üçün qarşıdurmalar yaradır, milyonlarla insanı yaşadığı yerlərdən köçməyə məcbur edir.

Ölkəmiz məhdud su ehtiyatlarına malik coğrafiyada yerləşir. Azərbaycan ərazisində içməyə və suvarmaya yararlı sular məhdud ehtiyatlara malik olmaqla qeyri-bərabər paylanmışdır. Hazırda ölkənin yerüstü su ehtiyatları 27 kubkilometr təşkil edir, quraq illərdə isə bu ehtiyat 20-21 kubkilometrə qədər azalır. Yerüstü su ehtiyatlarının mənbələrini çaylar, göllər, su anbarları və buzlaqlar təşkil edir. Ölkəmizin şirin su ehtiyatlarının 70-72 faizi ölkə hüdudlarından kənarda formalaşır.

Azərbaycanın yerüstü su ehtiyatlarının 19-20,6 km^3 transsərhəd çayların, 9,5-10 km^3 isə yerli çay axımı hesabına formalaşır. Samur çayı istisna olmaqla birbaşa Xəzər dənizinə tökülən çayların illik su ehtiyatı 2,2-2,5 km^3 təşkil edir ki, bunun da 1-1,1 km^3 Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacından, 1,2-1,4 km^3 Lənkəran təbii vilayətindən axan çayların payına düşür. Kür çayının hövzəsinə daxil olan sağ və sol qolların ümumi su ehtiyatı isə 7,5-7,8 km^3 təşkil edir.

Xəzər dənizinə qovuşduğu ərazidə Kürün quruması nəticəsində ekoloji vəziyyətin kəskinləşməsi fonunda Neftçala, Salyan, Sabirabad və Saatlı rayonlarının yüzlərlə, hətta, minlərlə sakini öz evlərini tərk edə bilər. Keçirilən torpaq islahatından (paylanma) sonra, əkin sahələrinin plansız istifadəsi və bu problemə dövlətin etinasız yanaşması, kənd sakinlərinə ağır günlər yaşadır. Bölgələrdə kənd sakinlərinin kiçik fərdi təsərrüfatları öz qonşuları ilə ortaq iş birliyi yarada bimədikləri halda, fərqli məhsullar becərirlərsə, onların suya olan tələbatları dahada artır. Təsərrüfat fəaliyyətinin plansız aparılması da su qıtlığını yaradan amillərdən birinə çevrilir və nəticədə təsərrüfatların iflasa uğraması reallaşır. Su qıtlığını yaradan hallarını çözülməməsi kiçik təsərrüfatların sıradan çıxmasına və orta kəndli sinifi anlayışının unudulmasına aparır. Torpaq paylarının mühitə uyğun və planlı istifadəsinə diqqətin artırılması

01 ♋ - 22.06

Yay Gündönümü günü, Ысыах, Тун Пайрам.

02 ♋ - 23.06

Beynəlxalq Olimpiya Günü.

05 ♋ - 26.06

International Day in Support of Victims of Torture.

* * *

Beynəlxalq narkomaniya və narkobiznesla mübarizə günü: bax – s.34

06 ♋ - 27.06

Ümumudünya Balıq Ovu Günü

11 ♋ - 02.07

Beynəlxalq İdman Jurnalistləri Günü

* * *

Лена өрүс күнэ

12 ♋ - 03.07

Хакас Республиканың кÿні

15 ♋ - 06.07

Домбыра күні.

29 ♋ - 20.07

Barış ve Özgürlük Bayramı

işin xeyrinə olardı. Qonşu payların birləşərək (könüllü və məsləhətli) ümumi təsərrüfat yaratması, həm suya qənaətə, həmdə sahələrin boş qalmamasına şərait yarada bilər.

Müvafiq qurumların su probleminin həllinə doğru atdıqları addımların yubanmasını müşahidə edirik. Su təsərrüfatının idarəetmə sistemi, ölkəmizdə ən korrupsiyalaşmış strukturlardan biri hesab olunur. Məlum olduğu kimi, Bakı ətrafındakı bir çox yaşayış məntəqələrində su təhcizatı infrastrukturu çoxdan ümidsiz şəkildə köhnəlib, bəzi yerlərdə isə tamamilə sıradan çıxıb və bu da 40 faizə yaxın su itkisinə gətirib çıxarır. İdarənin illər boyu yığmış olduğu su itkilərinin zərəri artıq astronomik rəqəmə - 8 milyard manata yaxınlaşır. Ümumilikdə, Azərbaycanın su təsərrüfatını idarə edən qurum rentabelli deyil və zərərlə işləyir. Əslində ölkəmizdə içməli su idarə edilsə də, suvarma suyu idarə edilmir. Artıq ləğv edilmiş "Meliorasiya və Su Təsərrüfatı" ASC suyu mənbədən götürüb aparıcı kollektorlara yönəltməklə vəzifəsini yerinə yetirmiş hesab edirdi. Halbuki, bu su təsərrüfatlar arasında bölünməli, hər bir təsərrüfata öz norması verilməlidir. Su idarə edilmədiyinə görə aparıcı kollektorların yuxarı axarlarında yerləşən təsərrüfatlar normadan bir neçə dəfə çox su götürüb, sahələri daha intensiv suvarır. Nəticədə, həddən artıq suvarılan torpaqlar ildən-ilə şoranlaşır, aşağı axarlarda yerləşən və su çatmayan sahələr isə susuzluqdan səhralaşaraq əkin dövriyyəsindən çıxır. Məhz bu və bununla yanaşı digər səbəblərdən ölkənin aqrar sahəsində məhsuldarlıq ildən-ilə azalır. Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Su Ehtiyatları Dövlət Agentliyinin əsasında Azərbaycan Dövlət Su Ehtiyatları Agentliyi yaradılandan sonra bu acınacağlı vəziyyətdən çıxmaq cəhdləri hələ ki görünmür.

Bölgədə su ehtiyatlarının azalması ilə bağlı obyektiv pisləşən vəziyyət fonunda bu, acınacaqlı mənzərədir. Kifayət qədər kanalizasiya və təmizləyici qurğuların olmaması səbəbindən əhali bioloji çirklənmə mənbələrinin yaratdığı təhlükə ilə üzləşir. Belə

çirklənmə mənbələri antisanitariya yaradaraq, yoluxucu xəstəliklərin epidemiyalarına səbəb ola bilir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Bakı şərərində normal su təmizləyici qurğu olsa, kanalizasiya sularını təmizləyərək, suvarma suyu kimi istifadə etmək olar. Bu dəniz suyunun emal edilməsindən 3 dəfə ucuz başa gəlir. Dünyada bu cür müasir qurğular mövcuddur. Məsələn, Helsinki şəhərinin kanalizasiya sularını təmizləyən şəhərcik-qurğudan təmizlənərək Baltik dənizinə axidilan su Bakı şəhərində məişət istifadəsinə verilən sudan 4 dəfə təmizdir. Qurğu-şəhərciyin baş mühəndisi buraya gələn turistləri təəccübləndirmək üçün hər dəfə Baltik dənizinə axan təmizlənmiş kanalizasiya suyundan bir fincan içir. Qurğuda istehlak edilən enerjinun yarısı ayrılan tullantıların qıcqırdılmasindan alınan qaz hesabına əldə edilir. Üstəgəl, qıcqırdılma məhsulları sonradan emal edilərək fermerlərə yüksək keyfiyyətli gübrə kimi satılır.

Əsas su mənbələri olan çaylarımızın transsərhəd olması, bizləri qonşu ölkələrdən asılı vəziyyətə salır. Demək olar ki, bütün quru qonşularımız öz ərazilərindən keçən çaylardan bizim əleyhimizə istifadə edirlər. Su qıtlığı ekoloji problemlər yaradaraq ölkəmizdə miqrasiyaya səbəb olur, bu isə ümumi iqtisadi vəziyyəti gərginləşdirir. Bölgələrdə əhalinin suya olan ehtiyacının təmin edilməsi, belə bir durumda mümkünsüzdür. Sudan istifadə imkanı müasir suvarma sistemləri qura bilən iri fermer təsərrüfatlarına aiddir və böyük sahibkarların xidmətindədir. Təbii ki, əkin sahələrinin genişlənməsi həm də suya tələbatın artması deməkdir. Suvarılan əkin sahələrini su ilə təmin etmək üçün ölkəmizdəki çaylar üzərində böyük su anbarları tikilməsindən əlavə, müxtəlif nasoslar vasitəsilə də çoxlu su götürülür və çaylarda suyun səviyyəsi kəskin azalır. Araz çayı üzərində qurulan bəndlər və əkin sahələrinin köhnə üsulla (selləmə suvarma üsulu) suvarılması əhalimizə eyni ilə Kür çayı hövzəsindəki problemləri yaşadır. Araz çayı üzərində İran İslam Respublikası tərəfindən tikilən “Qız qalası” və “Xudafərin” su anbarları hesabina İranda

18 ♌ - 09.08

Journée internationale des peuples autochtones.

19 ♌ - 10.08

Türkmen gawun güni

21 ♌ - 12.08

国际青年日

***

Xəzər dənizi günü

22 ♌ - 13.08

Ümumdünya Solaxaylar Günü

24 ♌ - 15.08

Тываның Республика хүнү

28 ♌ - 22.08

Gagauz Respublikasının kurulması günü

29 ♌ - 23.08

الدولي لإحياء ذكرى ضحايا الإتجار بالبشر

08 ♍ - 30.08

Zafer Bayramı

***

Республика көне

daha 100 min hektardan çox əkin sahəsi suvarılır. Bu da Araz çayında suyun bir qədər də azalmasına gətirib çıxarır.

Amma təhlillər göstərir ki, ölkəmizin faktiki su ehtiyatları digər Qafqaz ölkələrinə nisbətən az olsa da, bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə iki milyon hektar torpaq sahəsini suvarmaq olar. Məsələn, İsrailin bir milyon hektar əkinəyararlı torapğı, cəmi 3000 km^3 real su ehtiyatları var. İsraildə hər il yeddi min kubkilometr dəniz suyu emal edilərək fermerlərin istifadəsinə verilir. İsraildə cəmi on min kubkilometr su ilə bir milyon hektar sahə suvarılır. Həmin torpaqda becərilən məhsul on milyon vətəndaşın kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatını tam ödəyir. Üstəgəl, İsrailin ixracatında aqrar sahə 25 faiz paya malikdir. Azərbaycanda isə ən quraqlı ildə 20000 km^3 artıq su ehtiyatı yaranır ki, həmin su ilə biz 400 min hektarı normal suvara bilmirik. Bu fakt onu göstərir ki, biz sudan çox səmərəsiz istifadə edirik.

Yeri gəlmişkən onu da vurğulayaq ki, hər il ölkəmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına 4-5 milyard dollar vəsait xərcləyir. Bu da ölkə daxilində dollara tələbatı artırır. Aqrar sahənin su və digər problemləri həll edilsə, istehsalın artması ilə bu qədər valyuta ölkə daxilində qalar, nəticədə dollara tələbat – manatın məzənnəsinin saxlanma xərcləri kəskin azalar.

Belə ki, ölkəmizdə suyun idarə edilməməsi ən əsas problemdir. İkinci məsələ isə, aparıcı kollektorların əksəriyyətinin torpaq kanallardan ibarət olmasıdır. Mənbədən suvarılan sahəyə çatana qədər suyun 30 faizi süzülərək torpağa nüfuz edir, arteryal kollektorların ətrafındakı torpaqları şoramıaşdırır, 20 faizi isə buxarlanaraq atmosferdə rütubəti artırır. Əsas məsələ odur ki, suyun yarısı ötürülmə zamanı yollarda itirilir. Bu problemə son qoyulmaq üçün suvarma suyunun da kəmərlər vasitəsi ilə ötürülməsi vacibdir. Üçüncü məsələ isə odur ki, suvarılan torpaqlarımızın yalnız 10 faizə qədəri (38 min hektarı) müasir metodlarla – yağış-damcı üsulu ilə suvarılır. Qalan hissə isə selləmə suvarma üsulu ilə suvarılır ki, bu həm su itkisidir, həm də şoranlaşma

prosesini sürətləndirir. Selləmə suvarma zamanı su torpağın dərin qatlarına nüfuz edərək, qrunt suları ilə birləşir və zərərli duzları yerin hums (bitki bitən, münbit üst qat) qatına qaldırır və torpağı şoranlaşdırır. Suvarma intensivləşdikcə bu proses də sürətlənir. Yağış-damcı üsulu ilə suvarma suya tələbatı on dəfəyə qədər azaldır və şoranlaşma prosesini tamamilə dayandırır.

Dördüncü problem qlobal istiləşmə ilə bağlıdır. Belə ki, son onilliklərdə qış mülayim keçdiyindən dağlarda 40 il əvvəlki kimi buzlaqlar yaranmır. 40 il əvvəl qış sərt keçdiyi üçün dağlarda geniş buzlaq sahələri yaranırdı və yaz-yay aylarında yavaş-yavaş əriyərək təsərrüfatları normal su ilə təmin edirdi. İndi isə qış mülayim keçdiyindən buzlaq sahələri azalıb. Olan buzlaqlar da erkən yaz aylarında əriyərək sel şəklində dövriyyədən keçir. Yazın sonunda artıq su qıtlığı başlayır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün su anbarlarından istifadə edilməlidir. 40 il əvvəl buzlaqlarda yaranan ehtiyatları biz indi su anbarlarında yaratmalıyıq.

Azərbaycanda çayların yerüstü axını hidroloji ildən və mövsümlərdən asılı olaraq kəskin dəyişir. Bu dəyişkənlikdən asılılığı azaltmaq və il ərzində istifadə oluna biləcək etibarlı su mənbələrinə malik olmaq məqsədi ilə bir sıra çayların üzərində su anbarları yaradılıb. Respublikamızda 140-a qədər su anbarı var. Bunların ən böyükləri Kür çayı üzərindəki Mingəçevir (həcmi 16 milyard kubmetr), Şəmkir (həcmi 2,6 milyard kubmetr), Araz çayı üzərindəki Araz (həcmi 1,3 milyard kubmetr), Tərtər çayı üzərindəki Sərsəng (həcmi 0,5 milyard kubmetr) su anbarlarıdır. Su anbarlarının ümumi sahəsi 87 min hektar, suyunun həcmi isə 22 km^3 yaxındır. Bu anbarların böyük əksəriyyəti lillə dolub və ümumi gücünün 30-40 faizdən istifadə edilə bilinir. Həmin anbarlar təmizlənməli və yüzə qədər yeni su anbarı tikilməlidir.

Məsələn, Hacıqabuldakı Pirsaat su anbarının dərinliyi 18 metr olsa da, 13 metri lillə dolub. Su çatmadığına görə isə rayondan 50 min hektardan çox torpaq sahəsi becərilmir. Digər rayonlarda da vəziyyət oxşardır.

09 ♍ - 31.08

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүк күнү

***

بايرىمى ئۆزۆم تۆرپان

10 ♍ - 01.09

Всемирный День Мира

***

17 ♍ - 08.09

Solidarity
Internationaler Tag der Journalistensolidarität.

17 ♍ - 08.09

Día Internacional de la Alfabetización.

23 ♍ - 14.09

tyryk bıtıg

25 ♍ - 16.09

Beynəlxalq Ozon Qatının Mühafizəsi Günü: bax – səh.18

29 ♍ - 16.09

Beynəlxalq Sistemologiya Akademiyası Günü

Son zamanlar Güneyli soydaşlarımızın Urmiya gölü ətrafında baş verən ekoloji terror nəticəsində yaşadığı faciə, suyun əhalinin məskunlaşmasında olan mühüm rolunu aydın göstərdi. Xalqımızın Urmiya gölü ətrafında məruz qaldığı ekoloji fəlakətin əsas səbəbi su olsada, təşkilatçısı və icraçısı fars-molla rejimidir. İran rejimi Güney Azərbaycanın yeraltı və yerüstü sərvətlərini istismar edərək farsdilli əyalətlərin abadlaşmasına və inkişafına sərf edir. Fars-molla rejiminin yürütdüyü planlı antitürk siyasəti nəticəsində, Güney Azərbaycan təbiətinə yırtıcı münasibət Urmiya gölünü qurudur. Qurumazdan əvvəl Urmiya gölünün uzunluğu 140 km, eni 55 km, ümumi sahəsi 5822 km^2, ən dərin yeri isə 16 metr olub. Gölə ümumilikdə 13 iri və çoxlu sayda kiçik çay tökülürdü. Bu su hövzəsi çox zəngin flora və faunası ilə tanınırdı. Nadir heyvanlar vəbitkilər var idi. Urmiya gölünün sahilləri Güney Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsi olaraq, əkin üçün ən münbit və yararlı bölgələrdən sayılırdı. Fars-molla rejiminin məsələyə savadsız və biganə yanaşması Urmiya gölünün quruması ilə nəticələnib. 30 il əvvəl Urmiya gölünə axan çaylar üzərində qurulmuş 70-ə yaxın sədd, gölə axan suyun qarşısını demək olarki tamamilə aldı. Bu vəhşilik nəticəsində, artıq o ərazidə Urmiya duzluğu, Urmiya şoranlığı yaranıb. Gölün əhatəsindəki əkinçilik üçün yararlı olan minlərlə hektar torpaq sahəsi şoranlaşıb. Sakinlər həmin ərazidən köçməyə üstünlük verir. Duz tozları küləklə gölün sahilindəki şəhərlərə də yayılır. Bu, bütövlükdə Güney Azərbaycanın böyük bir hissəsində ekoloji fəlakətin yaranmasına səbəb olub. Fars-molla rejimi bununla Güney Azərbaycanda ekoloji terror törədib. Bu cinayət təkcə gölün flora və faunasına qarşı törədilməyib, həm də milyonlarla insanın sağlamlığına, güzəranına, həyatına mənfi təsir göstərir və onları yaşayış yerlərini tərk etməyə zorlayır. Rejimin Güney Azərbaycanlılara göstərdiyi şovinst yanaşma Urmiya gölünü qurutdu və onların öz dədə-baba yurdundan çıxarılmasına, süni miqrasiyasına şərait yaratdı. Odur ki, terroru himayə edən İran hakimiyyəti bu su hövzəsinin qurumasına

etinasız yanaşması ilə ekoloji terrorun da müəllifi oldu. Unutmaq olmaz ki, Cənubi Azərbaycan strateji bir mövqedə yerləşir və oranın etnik tərkibini dəyişdirmək üçün ciddi siyasi proseslər gedir. Urmiya gölünün quruması probleminin yenidən gündəmə gəlməsi ilə bölgədə stabillik yenidən təhlükə altındadır. Orada yaşayan yerli xalq, yəni azərbaycanlılar müdafiəsiz qalıb. Fars-molla rejimi gölün qurumasından Güney Azərbaycanın Azərbaycan və Türkiyə ilə yaxınlaşmasını nəzarət altında saxlamaq üçün vasitə kimi istifadə edir.

Ərazimizdəki transsərhəd çayların səviyyəsinin azalmasının başqa bır səbəbi də çaylar keçən ölkələrin ərazisində yeni su anbarlarının inşa edilməsidir. Türkiyə və Gürcüstan ərazisində bir neçə böyük su anbarları tikilib və bunlar çaylardakı suların səviyyəsinin azalmasına təsir göstərir. Gürcüstan Kür üzərində yeni su anbarları tikməyi planlaşdırır. Bu anbarların tikiləcəyi yerlər Kvemo-Kartli bölgəsidir və azərbaycanlıların kompakt şəkildə məskunlaşdığı ərazilərdir. Kür sahillərində yaşayan soydaşlarımız, orada su anbarları tikilərsə, öz dədə-baba yurdlarından köçməli olacaqlar. İdarəetmə sisteminin özbaşınalığından yaranan acınacaqlı durum və yerli icmaların təşkilatlanmasıının aşağı səviyyədə olması hökumət tərəfindən gələn bu cür təhdidlərə qarşı mübarizə aparmağa imkan vermir. Nəticədə görülən işlər yerli əhali üçün fəlakətə çevrilir.

Araz çayınında suyunun həcminin azalmasına istismar edilən su anbarlarının təsiri böyükdür. Su anbarları çayda suyun itirilməsi demək olduğuna

Из проектов Международной академии системологии:

Без затрат электроэнергии!

Технология повторного использования воды для полива.

Технология предназначена для использования в теплицах.

Подавляющая часть воды, которая всасывается через корни каждого растения испаряется через листья. Лишь незначительная часть влаги используется на рост и созревание растения. Испарения растений обычно выводятся из теплицы из-за изменения микроклимата по двум причинам: повышение влажности микроклимата теплицы и чрезмерное увеличение температуры атмосферы внутри теплицы.

Основными составляющими проекта является:

контроль за влажносстью атмосферы внутри теплицы;

удаление излишней влаги из рабочего пространства теплицы;

конденсация удалённой влаги в специальную ёмкость для хранения в целях повторного использования;

подача сохранённой воды в оросительную сеть теплицы.

С проектом можно детально ознакомиться, принять в нём участие, а также приобрести его посредством сайта www.usakad.biz

baxmayaraq, əkin sahələrinin artması da bu prosesə öz mənfi təsirini göstərir. Suyun əsas istehlakçıları böyük təsərüfatlar olaraq, monopolist yanaşma tətbiq edirlər. Fars-molla rejiminin Urmiya gölü ətrafında törətdiyi ekoloji terrora məruz qalib, Araz sahillərinə köç edən soydaşlarımızın su faciəsi hələdə davam etməkdədir. Rejimin Araz çayına olan vəhşi münasibəti, çayın hər iki sahilindəki sakinlərə ağır günlər yaşadır.

Qonşu ölkələrdən asılı olduğumuz su ehtiyatlarımızı tənzimləmək üçün danışııqlar aparıb, çıxış yolları tapmaq lazımdır. Su təhlükəsizliyi üçün atılan addımlar beynəlxalq səviyyədə olmalı və transsərhəd sular Konvensiyası əsasında aparılmalıdır. Azərbaycan bu konvensiyanın üzvüdür. Amma nə Gürcüstan, nə Türkiyə, nə İran, nə də Ermənistan bu konvensiyaya qoşulmayıblar. Bölgə ölkələri bu məsələni beynəlxalq konvensiyasız belə həll etməyə çalışmalıdırlar və ölkələr arasında suyun bölüşdürülməsi barədə razılığa gəlməlidirlər. Azərbaycan yalnız Rusiya ilə transsərhəd Samur çayının səmərəli istifadəsi və mühafizəsi haqqında sazişi 3 sentyabr 2010-cu ildə imzalaya bilib.

Respublikamızda su ilə bağlı olan təşkilatlar yüksək dərəcədə əlaqələndirilməli və su bir qurum tərəfindən idarə edilməlidir. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının intensiv inkişafına ciddi yanaşılmalıdır. Məhsulu ümumi əkin sahələrini artırmaqla deyil, müasir texnologiyalarla suvarma üsulları ilə artırmaq lazımdır. Suvarma zamanı su itkisinin qarşısını almaq üçün ən yeni suvarma sistemləri tətbiq edilməlidır. Sistemli yanaşma ilə su çatışmamazlığını qısa zaman ərzində həll etmək mümkündür. Bunun üçün tədqiqatçı alimlərimizin yeni innovasiya projelərini tətbiq edib, su problemini birdəfəlik qapamaq olar.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar atmosfer suyu generatorlarını aktuallaşdırıb. Bu generatorlar atmosferdən su almaqla yanaşı, hasil etdiyi suyu plastiklərin nano-hissəciklərindən təmizləyir. Azərbaycanda rütubətli havanin yayğın olmasi həm generatorlarin faydalı iş əmsalını artırar, həm havanin rütubətini azaldar, həm də təmiz içməli su əldə edilə bilər. Yeri gəlmişkən, Abşeron yarmadasında yaşayan əhali arasinda rütubətli hava şəraiti səbəbindən revmatizm xəstəliyi geniş yayılıb. Lakin bu generatorların da mənfi cəhəti enerjiyə tələbatının çox olmasıdır. Hazirda dunya alimləri atmosfer suyu generatorlarının faydali iş əmsalıni artirmaq üzərində çalışırlar. Əldə ediləcək naliyyətlər bu generatorların kütləvi istifadəsinə şərait yarada bilər. Bu baş versə dünyada su qıtlığı məfhumu aradan qaldırılacaq.

Nənələrimizin nağıllarında suyun qabağını kəsən əjdahalar insanları susuz qoysalar belə, istədiklərinə nail ola bilmədilər. Elin qəhrəmanları suyun qabağını kəsən şər qüvvələrə qalib gələrək insanları susuz qalmağa qoymadılar. Xalqımız təbiətin bir parçası kimi, suya verdiyi dəyəri və etdiyi hörməti, hər sahədə görmək mümkündür. Bu gün su ilə xalqımızı yenidən sınağa çəkənlər, nağıllardakı əjdahalardan heç də fərqli deyillər, sanki canlanıblar nağıllardakı suyun qarşısını

Əlavə ədəbiyyat:

Azerbaijan State Water Resources Agency
The State Statistics Committee of Azerbaijan Republic
The Ministry of Ecology and Natural Resources of Azerbaijan Republic
The Ministry of Environmental Protection and Agriculture of Georgia
www.balticwaterhub/net
www.wikipedia.org

kəsənlər. Əminəm ki, xalqımız su sınağından qalib çıxacaq. Su probleminin həlli yollarını aramaq həm dövlətin, həm də vətəndaşların borcudur. Suya olan münasibət bizim gələcəyimizi formalaşdırır. Suya yanaşma, su mədəniyyəti, su tərbiyəsi haqqında kütləvi informasiya vasitələrində maarifləndirici verilişlərin və reklam süjetlərinin verilməsi işimizin xeyrinə olardı. Su – aydınlıqdır, su – həyatdır. Suyun qayğısına qalsaq, o bizi yaşadacaq.

Özət: Məqalədə rayonda su ehtiyatlarından istifadə ilə bağlı problemlər müəyyən edilmiş, onların həlli yolları təklif edilmiş və mövcud problemlərin həlli üçün konkret təkliflər verilmişdir.

Резюме: В статье выявлены проблемы использования водных ресурсов региона, предложены пути их решения и даны конкретные предложения по решению существующих проблем.

Müəllif haqqında oxu: «**Who is who?**» - səh.63.

Из проектов Международной академии системологии:

Проект комбината по выпуску оборудования и комплектов сооружений для получения воды из воздуха

Комбинат предназначен для производства оборудования и комплектов сооружений различной мощности: от 3 литров (0,003 м^3) до 1 км^3 (10^{9}м^3) в сутки.

Вся продукция комбината функционирует:

Без затрат электроэнергии!

Общая мощность комбината 1000 км^3 в год.
Общая площадь комбината 1 км^2.
С проектом можно детально ознакомиться, принять в нём участие, а также приобрести его посредством сайта www.usakad.biz

УДК 504+537.3

Курбанов Назим Али оглы
Курбанов Элнур Назим оглы

Истинный путь предотвращения глобального потепления и преобразования пустынных площадей в плодородные земельные участки

Аннотация: Статья посвящена развитию инновационной технологии переработки низкопотенциальной тепловой энергии источников с температурой 15–30°С, которая обеспечивает стабильную круглосуточную работу, значительно превосходит аналогичные системы по КПД и возможностям масштабирования, в частности, для преобразования пустынь в плодородные земли.

Ключевые слова: *глобальное потепление, низкопотенциальное тепло, пустыни, плодородные земли, инновационные технологии.*

Açıklama: Makale, 15-30°C sıcaklıktaki kaynaklardan düşük potansiyelli termal enerjinin işlenmesi için, istikrarlı bir şekilde 7/24 çalışmasını sağlayan, özellikle çölleri verimli topraklara dönüştürmek için verimlilik ve ölçeklenebilirlik açısından benzer sistemleri önemli ölçüde aşan yenilikçi bir teknolojinin geliştirilmesine ayrılmıştır.

Anahtar kelimeler: yenilikçi teknolojiler, küresel ısınma, çöller, verimli topraklar, düşük potansiyel ısı.

С каждым годом происходит увеличение средней температуры на земном шаре. Считается, что в усилении темпа глобального потепления виновата индустриализация. За начало индустриализации некоторыми исследователями принимается 1850 год[1].

Интенсивное использование ископаемых топлив добавляет дополнительное тепло в окружающую среду. Наряду с этим увеличивается количество парниковых газов, чему способствовало аккумулирование солнечной энергии на поверхности земли.

Есть другие мнения о том, что потепление и похолодание на земле имеет периодический характер. Анализ многочисленных исследований мировых учёных показывает, что средняя температура на земном шаре 65 миллион лет назад была намного выше, чем температура нынешнего

[1] Лесниченко И.Н. **Воздействие выработки электроэнергии на проблему глобального потепления**. – В *сборнике*: Экология и безопасность жизнедеятельности. *Сборник статей XXIII Международной научно-практической конференции*. Пенза 2023. С.216-221.; Серхенов М.Э., Мурадова А.О., Кичикулова М.Т. **Глобальное похолодание: вызовы и возможности будущее глобального потепления**. – Вестник науки. 2024. Т.4. № 5(74). С. 2004-2007.

времени и постепенно снижалась с чередующими потеплениями и похолоданиями. К 4000 году до н.э. средняя температура стала на уровне нынешнего времени и продолжала снижаться[2].

Примерно 500 лет до начала нашей эры средняя температура имела самый низкий уровень, а потом постепенно повышалась с периодическими похолоданиями и потеплениями. К 1000-1100 годам снова достигается средний максимум и к 1800 году снова немного снижается. К началу индустриализации эти снижения составляют примерно 0,7 градусов. К 1950-1960 годам средняя температура снова повышается до уровня 1000-ных годов. В настоящее время повышение температуры составляет 0,74°C в сравнении с 1000-ными годами. С 1976 по 2015 год температура росла со скоростью 0,45 градуса за 10 лет[3].

Видимо есть доля правды в тех высказываниях, что независимо от человеческой деятельности на планете земля может произойти похолодание и потепление.

Однако, в настоящее время ускоренный темп повышения температуры указывает на то, что интенсивное сжигание ископаемых топлив играет существенную роль в изменении климата. Если раньше на изменение климата требовалось тысячелетие, сейчас те же изменения происходят за столетние сроки.

В настоящее время качество атмосферного воздуха заметно изменилось. Увеличилось количество парниковых газов, которые способствуют аккумулированию солнечной энергии на поверхности земли. С 1850 года до настоящего времени количество CO_2 в воздухе увеличилось более чем в 20 раз.

Независимо от того каким образом повышается температура с этим необходимо бороться. Отрицательные результаты явно проявляются. Увеличиваются пустынные площади, таят ледники, повышается уровень океана, происходит обмеление рек и озёр, участились катаклизмы. С 1970 года количество сверхмощных тайфунов удвоилось[4].

С развитием промышленности, увеличением численности населения и повышением уровня жизни человечества, каждый год увеличивается количество тепловой энергии, выброшенной в окружающую среду.

Сегодня жизнь человека перешла в другую парадоксальную фазу. Раньше использовали искусственную энергию (разжигание костра, топка

---

2 https://elementy.ru/novosti_nauki/433707/Postroena_etalonnaya_krivaya_klimata_ot_nachala_kaynozoya_do_nashikh_dney .

3 https://flectone.ru/izmenenie-temperaturiy-vozduxa-na-zemle

4 https://fb.ru/post/environment/2016/9/12/7398/amp

печи) когда вокруг не хватало энергии, например, зимой. А сейчас, когда вокруг нас присутствует огромное количество энергии (летняя жара), мы снова сжигаем топливо, меньше половины полученной тепловой энергии превращаем в электричество, включаем кондиционер, удаляем из жилища излишние тепло на улицу, греем и так тёплую окружающую среду.

Следует отметить, что на улицу выбрасывается не только то тепло, которое присутствовало внутри жилища, туда добавляется потраченная на работу кондиционера электроэнергия, преобразовавшаяся в тепло.

В итоге на улице становится ещё жарче и через стены в дом проходит ещё больше тепловой энергии, и мы вынуждены потратить дополнительную электроэнергию для создания комфортных условий. Тем самым ещё усугубляем ситуацию, увеличивая количество тепловой энергии, выброшенной на улицу.

Учитывая, что больше половины человечества не пользуются вышеуказанными комфортными условиями пока, есть предпосылки, что в будущем усиление глобального потепления увеличится.

Для снижения темпа роста глобального потепления в последние 50 лет усиленно расширяют использование альтернативных источников энергии и стараются применять такие методы получения электроэнергии, которые исключают выбросы углекислого газа в атмосферу.

В 2024 году выработка электроэнергии из альтернативных источников энергии значительно выросла. Её уровень почти достиг уровня углеродной энергетики. К сожалению, это не приостановило повышение средней температуры на планете и был зафиксирован новый рекорд глобального потепления.

В этом же году спрос на электроэнергию вырос на 4,3 процента, что способствовал росту мировых выбросов на 1,7 процента в энергетическом секторе[5].

Существующие методы получения энергии от альтернативных источников имеют ряд недостатков. Во-первых, они не обеспечивают стабильную выработку электроэнергии. Во-вторых, у них слишком низкий коэффициент полезного действия, относящихся к преобразованной солнечной энергии выпадающий на площадь, где установлены электростанции. В-третьих, все использованные методы не снижают температуру окружающей среды.

В Европе и в некоторых штатах США получение электроэнергии из альтернативных источников уже превышает количество полученной электроэнергии из ископаемых источников, но в последние годы происходит

---

[5] https://www.canarymedia.com/articles/clean-energy-/renewables-emissions-power-demand ; Chart: Even as a clean energy breaks records, emissions rise, By Dan McCarthy 28 March 2025

разочарование из-за вышеуказанных причин и предлагается заново развивать атомную энергетику[6].

Атомные электростанции не выбрасывают CO_2 в окружающую среду и всегда гарантируют стабильную мощность. К сожалению, они ещё больше «греют» атмосферу, чем другие тепловые электростанции. У них коэффициент преобразования в электроэнергию низкий, всего 33 процента. Остальные 67 процентов тепла на станции выбрасывается в окружающую среду в виде низкопотенциального тепла.

Кроме тепла, атомные электростанции выбрасывают в нижние слои атмосферы много водяных паров. На каждый киловатт выработанной электроэнергии выбрасывается 3,6 кг водяного пара через градирни. Эти пары не так уж безобидны. Создают «парниковый эффект». 2,78 кг водяного пара создаёт парниковый эффект эквивалентный эффекту 1 кг углекислого газа.

Чтобы ядерная энергетика была более полезной для общества, остро необходимо разработать эффективную технологию по преобразованию 67 процентов бросового низкопотенциального тепла в электроэнергию. Тогда и резко сократится количество выбрасываемого водяного пара.

Уже существует технология по получению электроэнергии из низкопотенциального тепла с температурой 25-30°С. Целью разработчиков данной технологии является преобразование в электричество солнечного тепла, которое аккумулировано в тёплых океанических водах.

Технологический процесс проходит следующим образом. Низкокипящие рабочие вещества переходят в газообразное состояние от тепла воды с поверхности океана в испарителе. Эти газы крутят турбины, потом в конденсаторе превращаются обратно в жидкость с помощью холодной воды с глубины океана. Полученная жидкость подаётся питательным насосом в испаритель и цикл повторяется.

Основными недостатками этой технологии (её уже можно называть традиционной) является слишком низкий КПД – ниже 3 процентов, сильно ограниченное территориальное размещение, сложное техническое обслуживание, высокая себестоимость выработанной электроэнергии, сложность связанной с доставкой выработанной электроэнергии к потребителю (необходимы подводные кабели на длинное расстояние).

Крупные электростанции могут размещаться только в экваториальной части мирового океана и только в тех местах, где на дне океана имеется холодная вода с температурой ниже 5°С.

[6] https://www.rbc.ru/business/17/05/2024/6647482d9a7947e6bd6b8bbc?fromarticle_body

Эти недостатки компенсируются тем, что такие электростанции владеют неограниченными ресурсами и могут стабильно вырабатывать электроэнергию 24 часа в сутки.

Успехи по существующей технологии пока достигнуты на уровне экспериментальных установок с мощностью до 100 кВт. Строительство крупных электростанций находятся на стадии разработки[7].

По традиционной технологии даже теоретически невозможно добиться КПД получения электроэнергии в 7 процентов, если температура воды 25°С. Этого не позволяют физико-химические характеристики ныне применяемые – низкокипящие рабочие вещества и выбранный рабочий режим.

Нами разработана новая технология, позволяющая повысить электрический КПД в несколько раз. Она является развитием данной традиционной технологии. Высокая эффективность достигается за счёт изменения технологического режима. Существенное отличие от существующей технологии в том, что только единичные низкокипящие вещества могут подходить в качестве рабочего вещества для функционирования в новой технологии. Например, широко используемые вещества как NH_3 или изопентан категорически не годятся для новой технологии.

В отличии от традиционной технологии новая технология позволит вырабатывать электроэнергию не только из океанической воды, а также из любой воды с температурой 15°С с КПД в 30 процентов круглый год, семь дней в неделю и 24 часа в сутки.

Ещё одно существенное преимущество новой технологии в том, что она позволит вырабатывать электроэнергию из тепла воздуха. Это даёт возможность построить электростанции в пустынях, преобразовать пустынную жару в электроэнергию. При этом используемый воздух будет охлаждаться, дополнительно будет вырабатываться определённое количество воды в зависимости от влажности исходного воздуха. В результате появятся благоприятные условия для жизни человека и растений на пустынях.

Не понадобится источник холодной воды для охлаждения системы. (Этого требует традиционная технология). Уровень технического развития современной науки и техники позволяет успешно решить эту проблему. Техническое решение позволяет построить станцию на берегу моря – на суше.

---

[7] Lockheed Martin **Mission Systems and Sensors**, “Ocean Thermal Energy Conversion Live Cycle Cost Assessment”, *Final Technical Report*, 30 May 2012.

Себестоимость выработанной электроэнергии на таких станциях с мощностью 100 МВт будет менее 1 цента США за 1 киловатт, капиталовложение на единицу установленной мощности (COPEX) не превысит $2000/кВт.

Ожидаемые показатели в планируемых электростанциях по традиционной технологии соответствующей мощности следующие: себестоимость 1 кВт 17 центов, а капиталовложение на единицу установленной мощности 15000 долларов США.

Многими учёными в мире разработаны успешные технологии по улавливанию углекислого газа из окружающего воздуха и синтеза на его основе искусственного топлива и других химических веществ. Причиной задержки внедрения этих технологий является отсутствие стабильной и дешёвой электроэнергии. Себестоимость электроэнергии для таких технологий не должна превышать 1,5 цента США.

Электростанции, построенные по новой технологии у берегов тёплых морей или в жарких пустынях, могут обеспечить такие предприятия дешёвой и стабильной электроэнергией. В результате тепло окружающей среды будет аккумулировано в искусственно синтезированных химических веществах. Это будет способствовать снижению средней температуры воздуха и предотвращению глобального потепления.

В местах, где будут построены электростанции для выработки электроэнергии из тепла воздуха летняя обжигающая жара превратится в

Рекомендуемая литература

Лесниченко И.Н. Воздействие выработки электроэнергии на проблему глобального потепления. – В сборнике: Экология и безопасность жизнедеятельности. Сборник статей XXIII Международной научно-практической конференции. Пенза 2023. С.216-221.

Серхенов М.Э., Мурадова А.О., Кичикулова М.Т. Глобальное похолодание: вызовы и возможности будущее глобального потепления. – Вестник науки. 2024.Т.4. № 5(74). С 2004-2007.

https://elementy.ru/novosti_nauki/433707/Postroena_etalonnaya_krivaya_klimata_ot_nachala_kaynozoya_do_nashikh_dney.

https://flectone.ru/izmenenie-temperaturiy-vozduxa-na-zemle.

https://fb.ru/post/environment/2016/9/12/7398/amp.

https://www.rbc.ru/business/17/05/2024/6647482d9a7947e6bd6b8bbc?fromarticle_body

https://www.canarymedia.com/articles/clean-energy-/renewables-emissions-power-demand?, Chart: Even as a clean energy breaks records, emissions rise, By Dan McCarthy 28 March 22025.

Lockheed Martin Mission Systems and Sensors, “Ocean Thermal Energy Conversion Live Cycle Cost Assessment”, Final Technical Report, 30 May 2012

полезную электроэнергию. А полученный прохладный воздух создаст благоприятные условия для жизни и выращивания сельскохозяйственной продукции. Таким образом пустыни превратятся в плодородные земельные участки.

Заключение

Во-первых: На планете земля происходили потепление и похолодание естественным образом. Их продолжительность длились веками.

Во-вторых: Человеческая деятельность способствует увеличению глобального потепления. Начиная с 1850 года (с начала индустриализации) темп роста потепления ускоряется. С 1976 по 2015 год температура росла со скоростью 0,45 градуса за 10 лет. В 2024 году был зафиксирован новый рекорд глобального потепления на планете.

В третьих: В последние годы выработка электроэнергии из альтернативных источников энергии развивается ускоренными темпами. Но, к сожалению, они в какой-то мере могут замедлить темп роста глобального потепления, но не смогут приостановить её.

В четвёртых. Преобразование низкопотенциального тепла в электроэнергию по новому усовершенствованному способу поможет успешно синтезировать дешёвое искусственное топливо и другие химические вещества из атмосферного углекислого газа. Только этим путём можно будет предотвратить глобальное потепление.

В пятых. Выработка электроэнергии из тепла воздуха на основе новой технологии поможет ликвидировать обжигающую летнюю жару и превратить пустыни в плодородные земельные участки.

Резюме: Необходимость масштабных исследований и испытаний предложенной технологии, а также формирования комплексных программ по преобразованию энергетического сектора назрела. Авторы убеждены, что предложенные методы являются перспективными направлениями, что, по их мнению, станет «истинным путём» к сохранению климата и экологического баланса.

Özet: Önerilen teknolojinin geniş çaplı araştırma ve testlerine ve enerji sektörünü dönüştürecek kapsamlı programların geliştirilmesine acil ihtiyaç duyulmaktadır.

Yazarlar, önerilen yöntemlerin, iklim ve ekolojik dengeyi korumak için "gerçek yol" olacağına inandıkları için, ümit verici yönler olduğuna inanıyorlar.

Москва, 14.05.2025.

Об авторах: *см*. «**Who is who?**» – стр. 63.

5% Admission Quota in Medical Universities for Applicants with Chronic Illnesses

To:
Dr. Alan M.Garber – President of Harvard University
Dr. Bernard S.Chang – Dean for Medical Education, Harvard Medical School
The heads of higher and secondary medical educational institutions around the world

Dear Dr. Alan M.Garber, Dr. Chang, and esteemed colleagues,

My name is Asaf Askarov. I reside in Germany and am a German citizen.

The main goal and idea behind this proposal is based on the belief that individuals living with chronic illnesses have a deeper understanding of their conditions. If such individuals are represented within the medical field, they will be able to empathize with and understand patients suffering from similar illnesses on a much more profound level.

Therefore, I propose that 5% of all applicants to medical universities worldwide be admitted with consideration given to their chronic health conditions.

Below, I will present this project to you in more detail. I would be honored to collaborate with you on this initiative and would greatly appreciate your support and feedback. Given the global relevance of this proposal, the endorsement and guidance of the prestigious Harvard Medical School would be invaluable for its development and implementation on an international scale.

Thank you for taking the time to review this project. I sincerely hope that we may explore opportunities for collaboration in the future.

Asaf Askarov

All over the world, 5%-ratio of admission to medical university be considered according to the illness of the person who will become a doctor

5%-ratio of admission to medical university around the world should be considered according to the illness of the person who will become a doctor.

I suffer from asthmatic bronchitis. I know that pulmonologists' theoretical knowledge about asthma is Yboth theoretical and practical. The science of pulmonology begins with my lungs and bronchi. To be a good doctor, you must also be a good patient. Doctors will be strong when they will also become the carriers of those diseases. For example:

1.Pulmonologists-doctors should be selected from among asthmatic and lung patients - 5%.

2. Oncologists-doctors should be selected from among the cancer patients - 5%.

3. Urologists-doctors should be selected from among kidney and urinary tract, prostate patients - 5%.

4. Cardiologists-doctors should be selected among from heart patients - 5%.

5. Allergists-doctors should be selected among from patients with allergies - 5%

6. Dermatologists-doctors should be selected among from skin-venereal patients - 5%

7. Pediatricians should be selected as doctors among from married people or as doctors after starting a family - 5%

8. Rheumatologists-doctors should be selected among from people with bone and joint problems - 5%

9. Dentists do not need this choice, because every person has a toothache. Everyone knows what it feels like to have a toothache.

10. Gynecologists do not need this choice, because women's problems begin after puberty in every woman. All women face a common female problem. It would be better if men worked more as surgeon-gynecologists in this field.

Ophthalmologists should be selected among from patients with eye diseases - 5%

This list can be increased. I just want to make my point that I have been in contact with many pulmonologists for more than 20 years as an asthmatic and allergic patient. Pulmonologists do not know the feelings experienced by an asthmatic patient. If you try to explain, they try to prescribe medicine and treat you according to the theory of what they know. For example, they give everyone a sample of the popular drugs used. Sometimes, although the instructions for use of the medicine they say 2 times a day, they make you take it 4 times a day. When I told him that I feel bad when I take it 4 times, my condition is getting worse, he says it can't be. My nose is running, I've been sneezing for 20 years, the doctor asks me if I've done an allergy test, I say yes, you've done it 20 times too. The doctor asks, what was the result, I say that there was no remarkable result. Again, the template tests, household dust, book dust, flower dust and so on, the allergy

test against 12 dusts are finished. For example, every day, at least, I have a cough for 2 hours, as soon as I tell the doctor, he checks my breathing in the lungs. They either prescribe antibiotics, or steroid hormonal drugs, or aerosols for breathing. As an asthmatic, you take cortisone (Prednezalone) because other drugs do not work at all. The doctor sometimes says that it should be reduced, because we all know that cortisone is very harmful to the human body. But at the same time, asthma patients know very well how crucial the role of cortisone is for a specific asthmatic patient. Even if you want to, you can't get away from this drug, because cough, suffocation, allergies, wheezing sounds in the lungs, etc. are always observed. A pulmonologist (lung, bronchus, allergy) doctor who is not an asthma patient does not understand what an asthma patient feels. At best, he prescribes medicine. Sometimes, according to the protocol, after waiting for the patient for hours, they spend 5 minutes with the patient. It takes 3, sometimes 4 months to get an appointment from the doctor.

My idea is very simple but logical. It would be better if 5% of the students admitted to medical universities were selected according to their diseases. For example, it is better if pulmonologists are selected from bronchial (asthmatic) and lung patients. Other doctors should be chosen according to their respective fields, as I mentioned above. This option can contribute to the development of medical science. This idea can play a big role in curing the chronic diseases and making the correct diagnosis. Imagine, an asthma patient visits a doctor, the doctor is asthmatic, and the patient is asthmatic, too.

The doctor understands the patient very well, because both are carriers of the same disease.

We can make a distinction here. A doctor with asthma has 2 things. Both he knows the disease theoretically and he is practically an asthmatic.

The 2nd distinction is that the asthma patient goes to the doctor, i.e. to the pulmonologist. The doctor theoretically and scientifically knows about this disease, but practically he is not an asthmatic. He does not understand the patient, he does not know what he feels. He just prescribes the medicine, hormonal aerosols or antihistamine drugs, if the situation is bad, hormonal medicine, for example, prednisone or dexamethasone is useless, and as I was told to myself, our neighbor also has asthma, so what? Drink lots of water, fluids, or walk around every day.

This shows that the pulmonologist-doctor only theoretically knows what asthma, suffocation, cough, and shortness of breath are. He is not aware of the suffering of asthma patients. That's why my idea and suggestion can play a big role in curing or alleviating diseases.

Germany,
26.05.2025

Firengiz Asgar kızı Rüstamova
ORCİD: 0009-0005-8800-9011

Yeşil bir dünya və sağlık endoecolojisi

Açıklama:

İklim değişikliğiyle ilgili ortaya çıkan komplikasyonların ortadan kaldırılması, her bilinçli insanın vatandaşlık pozisyonu haline geliyor. Yayının temel amacı, sağlık sektörünü "Yeşil bir dünya için birleşin" sloganı ışığında ele almak, sağlığın endoekolojisini incelemek ve yeşil dünya ile insan sağlığı arasındaki doğrudan bağlantıyı belirlemektir.

Anahtar Kelimeler: COP29, ekoloji, yeşil dünya, sağlık, iklim değişikliği

Annotation:

Firangiz Asgar gizi Rustamova. **A green world and health endoecology.**

Elimination of emerging complications related to climate change is becoming a civic position of every conscious person. The main goal of the publication is to consider the health sector in the light of the slogan "Unite for a green world", to study the endoecology of health and to determine the direct connection between the green world and human health.

Keywords: COP29, ecology, green world, health, climate change

Giriş.

20. yüzyılın sonunda bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan, tamamen yeni ve daha yüksek bir kalkınma aşamasına girmiştir. Dünya siyaset arenasında kendine bir konu olarak yer edinen ülkemiz, otuz yılı aşkın bir süredir siyasi, kültürel, ekonomik vb. alanlarında dünya standartlarında uluslararası konferanslara ev sahipliği yaptı. Eurovision Şarkı Yarışması (2012), Avrupa Olimpiyat Oyunları (2015), IV. İslami Dayanışma Oyunları (2017), Formula 1 Azerbaycan Grand Prix (2017'den beri), Avrupa Kadınlar Voleybol Şampiyonası (2017), UEFA Avrupa Ligi (2019), 43. UNESCO Dünya Mirası Komitesi oturumu (2021), Avrupa Futbol Şampiyonası (2021) vb. hatırlamak yeterli.

Bu tür büyük etkinliklerden biri bu Kasım ayında Bakü'de gerçekleştirilecek. Bildiğimiz gibi BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC) Taraflar Konferansı'nın 29. oturumu, yani COP 29'un Azerbaycan'da yapılıb. Özellikle günümüzde bu tür uluslararası etkinliklerin yapılmasının önemi ve vacipliği bilinen ve açıktır. Tüm dünyada küresel bir sorun haline gelen iklim değişikliğiyle mücadele etmek, bunların önlenmesi ve iklim değişikliğinden kaynaklanan sonuçların ortadan kaldırılmasına yönelik çabaların birleştirilmesi, BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi Taraflar Konferansı'nın (UNFCCC) ana hedefi ve beklenen sonucudur. Dünyanın önde gelen petrol ve gaz ülkeleriyle

paralellik gösteren Azerbaycan'ın gündemindeki ana konu yeşil enerjiyle ilgilidir. Azerbaycan'da yapılacak 29. oturumun ana sloganının ***“Yeşil bir dünya için birlik olalım”*** olması tesadüf değil.

Sağlığın Endoekolojisi.

Bugün raporumuzda çevrenin insan sağlığı üzerindeki etkisinin yanı sıra, mitolojik çağlarda doğada ve atmosferde meydana gelen felaketlerden ve küresel felaketlerden bahsetmek istiyoruz. Mesleğimiz doktor olduğumuz ve sağlık alanında çalıştığımız için aynı zamanda mitolojik çalışmaların da yazarı olduğumuz için bu konu bize daha yakın.

Günümüzde dünyada doğal kaynakların kullanımında restorasyonunun sağlanamaması, su, toprak ve havanın kirlenmesi ekolojik dengenin bozulmasına neden olmaktadır. Bu durum küresel ısınma, buzulların erimesi, ozon tabakasının zarar görmesi, denizlerin seviyesinde değişiklikler, bazı bölgelerde nehirlerin su seviyelerinin keskin bir şekilde azalması ve kasırgaların oluşması gibi doğal afetlere yol açmaktadır. Evsel ve endüstriyel su atıklarının su kütlelerini kirletmesi, sanayi merkezlerinde atmosfere zararlı gazların salınması, tarım arazilerinin erozyonu ve tuzlanması, doğal kaynakların tükenmesi, büyük sanayi ve yerleşim alanlarındaki evsel atıklar gerekli düzenlemelere uygun olmaması gibi sorunlar uluslararası dünyada ciddi endişelere neden olmakta, hatta bronşiyal astım, alerji, kanser, nevroz ve diğer hastalıklara neden olmaktadır. Sıraladığımız sorunlar sadece insanların değil, okyanusların, toprağın, havanın, suyun da sağlık kaybına uğramasına, doğadaki biyolojik çeşitliliğin yani bitki ve hayvan türlerinin sayısının önemli ölçüde azalmasına neden oluyor.

Çevrenin, havanın, gürültünün, yapay aydınlatmanın, görüntü kirliliğinin, içtiğimiz suyun, hormonal ve ilaçlı yiyeceklerin insan sağlığını etkilediği etki az değildir. Dünya Sağlık Örgütü/WHO uzmanlarına göre hava, su ve toprağın insan vücudu üzerindeki etkisi %38-44'tür. Dolayısıyla su, hava ve toprak kirlendiğinde vücut nörotoksik, nefrotoksik, hepatotoksik, pulmonotoksik vb. etkiler. Çevresel faktörlerden kaynaklanan hastalıkların sayısının artması nedeniyle **“Ekolojik tababet”** terimi ortaya çıkmıştır. **Tıbbi ekoloji**, çevrenin halk sağlığı üzerindeki etkisini tüm yönleriyle inceleyen ve çevre hastalıklarına odaklanan kapsamlı bir bilimsel disiplindir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi çevresel dengesizliğin insan vücudu üzerinde olumsuz etkisi vardır. Çünkü insan doğanın ayrılmaz bir parçasıdır ve vücudumuzun tüm hücreleri çevredeki her türlü değişikliğe duyarlı bir şekilde tepki verir. İnsan hayatını kolaylaştırmak ve para kazanmak için çeşitli yöntemlere başvurur, yeni şeyler oluşturur. Ancak bu gıdalar çoğu durumda ekolojik uyumu ihlal etmektedir. Bu yanılgının nedeni iyileşmeyen hastalıklara ve ekoloji temiz olmayan çevre oluşturur. Çevrenin kirlenmesi aynı zamanda vücudun iç ortamının

da “kirlenmesine” neden olur. İç ortamdaki “kirlilik” sorunlarıyla ilgilenen bilim **endoekolojidir.** Günümüzde çevre kirliliği, sağlığı olumsuz yönde etkileyen bir ekolojik krize neden olmuştur. Ancak kabul edelim ki hastalığın nedenleri arasında, hastalığın tedavisinde ve iyileşme sürecinde hem hasta hem de doktor çevre kirliliğinin nedeni, ekolojik dengesizlik, insan yapımı zehirlerin etkisinden bahsetmez.

Yazarların “Sağlığın Endoekolojisi” kitabında bu konunun şu anda çok güncel olduğunu ve hava, su, toprak ve hatta ürünlerin bile kötü durumda olduğu söylenebilir. Ne yazık ki hiç kimse insanın ekolojik ve ekolojik ortamına dikkat etmez. Yani doğal yaşamdaki tezahürleri ekolojik çevreyle yakından ilişkilidir[1].

Günümüzde pek çok doğal afeti teknolojinin, endüstriyel gelişmenin ve insanın doğa üzerindeki etkisinin bir sonucu olarak algılıyoruz. Fakat efsanevi, Antik Çağlar`da felaketler nasıl oldu?

Bu afetler-felaketler dünya yüzeyinde, su havzalarında, uzayda nerede yaşandı?

Dünyadaki tüm halkların gezegenimizin başına gelen eski felaketlerle ilgili efsaneleri vardır. Efsaneler, felakete korkunç sel, deprem ve volkanik patlamaların eşlik ettiğini, birçok ülkenin nüfusunun keskin bir şekilde azaldığını ve toprakların bir kısmının denizin dibine battığını söylüyor.

Güneş, kozmosun istikrarının vücut bulmuş halidir ve onun ölümü dünyanın sonu anlamına gelir.

Başkurtlar, Çuvaşlar ve Udmurtların yanı sıra Moğol halklarının da uzak geçmişte gökyüzünde birçok güneşin varlığına dair efsaneleri vardır.

Dünyayı sular altında bırakan tufan sonrasında gökyüzünde sadece bir güneş kalır ve diğer güneşlerin zararlı bir güç olarak kabul edilen Şulmus ile birlikte yer altına indiğine inanılır. Başkurt efsanesinde sadece iki güneşten söz edilir. Üç güneşe ilişkin Çuvaş efsanesi Başkurt ve Udmurt versiyonlarından farklıdır. Ancak teması itibariyle Sibirya ve Uzak Doğu tiplerine daha yakındır. Üstelik burada zaten ışık ve sıcaklık temasının yerini ikinci güneşin sönmesi/öldürülmesinden sonra soğuğun başlaması ve yalnız güneşin insanlardan kaçması teması yer alır. Çuvaş mitinde son güneşin bile yok edilmesi veya ölmesi ihtimalinin her zaman mevcut olması ilginçtir (Moğollar, Tuvanlar, Altaylılar vb. arasında). Macarlar onun aslında güneş tutulması sırasında Morkolab kuşuna kurban gittiğine inanıyorlardı.

Tuva mitlerine göre Yovgün-Mergen, insanlara güneşin gözünün bir zamanlar Han Gerdi kuşunun kanadıyla kapatıldığını anlatır. Yovgün-Mergen o kuşa ok atıp kanadını kırdı ve güneş yeniden parlamaya başladı.

---

[1] Неумывакин, И.П., Неумывакин Л.С. Эндоэкология здоровья. СПб.: Издательство ДИЛЯ, 2010, 640 с., – с.9.

Ancak Yovgün-Mergen, güneşin bir gün insanları ölüme sürükleyeceğini de öngörmüştü.[2]

Binlerce yıl önce yaşanan ve günümüze kadar gelen dünyanın sular altında kalmasıyla ilgili mit ve efsaneler de dünyanın sonuna atfedilmektedir. Yani dünyanın sonu geldiğinde tüm dünyanın sular altında kalacağına, yıkıcı depremler olacağına ve tüm canlıların yok olacağına inanılır. Antik Çağlar`da dünya halklarının birçoğunun mitolojisinde dünya tufanı ile ilgili efsaneler bulunmaktadır. Örneğin, Amerika'da Azteklerin, İskandinavların, İndusların, Nartların, Perslerin, Sümerlerin ve tek tanrılı dinlerin efsanelerinde bulunur.

Leonard Woolley, Mezopotamya'nın birçok şehrinde dünya tufanıyla ilgili Sümer efsanesinin izlerinin korunduğunu yazar. Ona göre 4. binyılda bu bölgede şiddetli afetler yaşanmış, depreme tanık olanlar ise yükseklerde yaşayan ve yükseklere çıkarak kendilerini kurtaran kişilermiş. Tek tanrılı dinlerde Nuh Peygamber kurtarıcı olarak anılırken, Sümerlerde Ziusudra olarak anılmaktadır.[3]

Nuh efsanesine benzer efsanelere Babil, Eski Mısır, Antik Yunan, İndus, Çin, Druid, Polinezya, Meksika, Peru, Amerika ve Grönland mitolojilerinde de rastlanmaktadır.

Bu efsanelerin tamamında temelde aynı versiyon dikkat çekmektedir. Ya sadece birkaç kişinin ya da sadece bir erkek ve bir kadının hayatta kaldığı söylenir. Dünyanın ekseninin eğilmesi sonucu ya gerçekten tüm dünyada su baskınları olduğu ya da küresel bir afet olmadığı, sadece yerel su baskınları, kasırgalar ve depremlerin meydana geldiği sonucuna varılabilir. Bu olaylar farklı halkların mitleri ve dinleriyle ilgilidir.[4]

Platon, efsanevi Atlantis adası ve kıtasının binlerce yıl önce bir gün ve bir gecede yok olup denizin dibine battığını yazar. Atlantis hakkında çok şey yazıldı, söylendi ancak felaketin hangi sularda meydana geldiği tam olarak bilinmez. Bazı araştırmacılar Atlantis'in Karadeniz'de, bazılarının Ege Denizi'nde veya Atlantik Okyanusu'nda, bazılarının ise Kaspi yani Hazar Denizi'nin sularında battığını söylüyor. Dünyadaki elliden fazla kültürün dünyevi felaketler ve afetlerle ilgili efsaneleri ve mitleri vardır.

Günümüzde türlerin yok olması, nüfus ve çevresel aşırılıklar 41.000 yıl önceki bir olayla başlamıştır. Modern sorunların kozmik bir nedeni vardır ve yalnızca insan faaliyetleriyle ilgili değildir.

---

[2] Иликаев, А.С., Шарипов, Р.Г. Параллели в солярных мифах тюрков, монгольских народов и восточных финно-угров // Исторический журнал: научные исследования, 2023, № 6, с.112-134., – с.112-113

[3] Белицкий М. Шумеры. Забытый мир. М.: Вече, 2000, 345 с. – с. 45// https://historylib.org/historybooks/Marian-Belitskiy_SHumery--Zabytyy-mir/

[4] Мирзоева Л.Э. Искупительный путь адамов (к проблеме конфликта и эволюционно-мировоззренческих модификаций личности и общества в истории). Баку: Мутарджим, 2011, 580 с., – с.75-76

Yaklaşık 41.000 yıl önce gerçekleşen kozmik bir felaket neredeyse tüm insan ırkını yok etti. Bu "olay" hakkında tarihi kaynaklarımız Asya ve Kafkas ırklarının birbirleriyle akraba olabileceğini söylüyor. Nei (1982) ve Gong (2002) tarafından yapılan bir çalışma, iki ırkın yaklaşık 41.000 yıl önce ayrıldığına dair genetik kanıt sağlıyor; bu da bazı önemli mutasyonların meydana geldiği anlamına geliyor. Bilim insanları, yeryüzündeki her insanın, o dönemde yaşayan küçük insan çiftlerinden birinin soyundan geldiğine inanır. Nüfustaki dramatik azalmanın bir başka açıklaması da süpernovadan ***(süpernova** – enerjisi tükenen büyük yıldızların şiddetli patlamasına verilen addır. Bir süpernova Güneş'ten 100 milyon kat daha parlak olabilir.)* gelen radyasyondur. Radyasyon seviyeleri yüksek dozları ölümcül seviyelere çıkarır ve kitlesel ölümlere neden olur. Genel olarak genlerden ve kan gruplarından elde edilen veriler, yaklaşık 41.000 yıl önce Asya ve Avrupa'da daha fazla mutasyonun meydana geldiğini gösterir. Bir süpernovadan yayılan radyasyon yalnızca birkaç saniye sürer, dolayısıyla radyasyon geldiğinde çoğu gezegenin süpernovaya bakan tarafına (Güneydoğu Asya ve Avustralya) düştü. Gezegendeki çağdaşlarımızın neredeyse her birinde gözlemlenen bir diğer ciddi mutasyon, bilim adamlarının "genetik Adem" adını verdiği varlıkta meydana geldi. Bilim adamları bilgisayar modellemesini kullanarak "genetik Adem"in 100-40 bin yıl önce yaşadığı sonucuna vardılar.

Güney Amerika kabileleri olay yerinden uzakta olsalar da - Kanada, Michigan ve Utah'ta, bu konuda bugüne kadar hayatta kalan efsaneleri var: Efsanelere göre, bir gece dev sarı gözlü bir jaguar beklenmedik bir şekilde aya saldırdı. Saatlerce süren çatışmayı vatandaşlar dehşet içinde izledi. Muazzam büyüklükte bir kedi (jaguar), Ay'dan büyük parçalar kopardı ve onu kan kırmızısına dönüştürdü. Ay`ın bazı kısımları korkunç beyaz kuyruklar bırakarak ondan uzaklaştı. Savaş, Güneş doğana ve jaguar kaçana kadar bütün gece devam etti ve sorunlar bununla bitmedi. Aniden Güneş'in diskinden büyük bir ateş topu patladı ve Dünya'ya doğru uçtu. Binlerce yanan taş ve devasa buz blokları aynı anda yağdı. Ağaçlar ve ormanlar yandı, yangın köyün etrafını sardı. Taşların ve kayaların düşmesi durduktan sonra, Güneş'i kara bir bulut kapladı ve Dünya'nın üzerine derin bir karanlık çöktü...

Araştırmalar, Ay'daki kozmik ışın izlerinin 16.000 ila 12.000 yıl önce ağır parçacıklar tarafından bombardımana tutulduğunu gösterir. Radyoaktivite ve KREEP *(KREEP kayalarının, Dünya'nın yaklaşık 4,5 milyar yıl önce Ay'ın oluşumunun başlarında Mars büyüklüğünde bir kayalık cisimle çarpışması sonucu oluştuğu varsayılmaktadır)* Ay'ın kuzey yarımküresinde **boğa gözüne** benzeyen tuhaf bir desen oluşturur.

Radyoaktif toryum ve potasyum Mars'ın kuzey yarımküresinde büyük yataklar oluşturur; toryum, potasyum ve uranyum ise Hudson Körfezi ve Utah çevresinde büyük halkalar oluşturur. Tozlu kuyruklu yıldızların Güneş'in yanı sıra

güneş sistemimizdeki tüm büyük gezegenlere ve Ay'a çarptığı görülür.

Kuyruklu yıldızlar muhtemelen oldukça radyoaktifti ve KREEP kayaları içeriyordu.

Süpernova Hindistan'ın hükümdarı Manu'nun hikâyesinde çok ilginç noktalar var: Dünyada bir kuraklık başladı, Güneş'ten alevler geldi, yangınlar/uçan kuyruklu yıldızlar Dünya'yı ve tüm gezegenleri yok etti. Daha sonra devasa dalgalar (tsunami) ve su baskınları başladı. Sadece birkaç insan ve hayvan hayatta kaldı. Brahma, Manu'ya şunları söyledi: "Büyük yangının hemen ardından dünya büyük sellerle temizlenecek. Brahma ona güçlü bir deniz gemisi inşa etmesi talimatını verdi ve bu gemiye birkaç seçilmiş adamın yerleştirilmesini, birçok bitkinin tohumlarının alınması ve felaketten sağ çıkabilmeleri için hayvanların gemiye alınmasını emretti. Efsaneye göre küresel selden yalnızca gemiye binen insanlar, hayvanlar ve bitkiler kurtuldu. Hayatta kalanlara Yeni Dünya'nın yaratılması emanet edildi...Burada gördüğümüz gibi Manu, Zisudra ve Nuh Peygamber'in görevini taşır...

Araştırmalar, Ay'daki **boğa gözü** kraterinin yüksek miktarda demir ve nadir toprak elementi titanyum olan toz içerdiğini gösterir. Aynı zamanda, Güneybatı Amerika'daki "sıcak nokta" yüksek düzeyde demirin yanı sıra titanyum ve yirmi tür başka nadir toprak elementine de sahiptir.

Tüm Clovis ve Ay kazılarında titanyum ve KREEP element seviyeleri hemen hemen aynıdır. Ya bir kuyruklu yıldızın Ay'dan Dünya'ya KREEP, toryum ve uranyum taşıdığına ya da kuyruklu yıldızların kendilerinin KREEP içerdiğine ve bu tür kuyruklu yıldızlar tarafından tüm gezegenlere taşındığına inanıyoruz ve ayrıca kuyruklu yıldızların doğrudan süpernovadan geldiklerini de varsayıyoruz.[5]

Türkiye dahil dünyanın birçok yerinde yer altı şehirleri bulunur. Bunlardan bazılarını dikkatinize sunmak istiyoruz.

Türkiye'deki Derinkuyu Yeraltı Şehri 18 kattan oluşur. Havalandırma bacaları, kuyuları, mutfakları, okulları, petrolü, şarap depoları ve hamamlarıyla 20 bin kişilik bir yerleşim alanıdır. Kapadokya'daki Kaymaklı Yeraltı Şehri 5 bin kişinin yaşamasına olanak sağlayan bir şehirdir. Kayseri'de Ağırnas Yeraltı Şehri, Kırşehir'de Mucur Yeraltı Şehri, Yozgat'ta Çeşka Gala Yeraltı Şehri ve Ani Mağaraları Kars'ın Ocaklı köyünde bulunmaktadır.

Polonya'da Krakow şehrinin eteklerinde bulunan bir tuz madeni, büyük bir yer altı odası olarak ziyaretçileri büyüler. Geçmişi 1200'lü yıllara dayanan madende odalar, salonlar, kilise ve sayısız heykel bulunur. Maden 300 kilometrelik yürüyüş alanından oluşur. 3 binden fazla galeri var.

Naours, Kuzey Fransa'da iki kilometrelik tüneller ve 300'den fazla yapay

[5] Фэйрстоун Р., Уэст А., Уэрвик-Смит С. Цикл космических катастроф. Катаклизмы в истории цивилизации. М.: Вече, 2008, 480с. – с.309 // http://www.physics.gov.az/book_Ch/R_Firestoun.pdf

odadan oluşan ünlü bir yeraltı şehridir. Yerin 100 metre altında bulunan yapının inşaatı M.Ö. 3. yüzyıla kadar uzanır. 3 bin kişiye yetecek alana sahip kentte şapeller, ahırlar, kuyular ve fırınlar bulunur.[6]

İnsanların her türlü yapıya sahip yer altı şehirleri inşa ettiği, maden denilen yer altı "şehri" sadece tuz çıkarmak için tasarlandıysa neden kiliseler ve diğer yapılar oraya inşa edildiği sorusu ortaya çıkar. Fransa'da neden yerin 100 metre altında ahırlar ve şapeller vardı?

Belki de yeraltı şehirleri bugün bildiğimiz sığınaklar mıydı?

Belki yüksek ısıdan ya da güneşten gelen radyasyondan kaynaklanmaktadır, kesin olarak söyleyemem ama aslında derin bir araştırma konusudur.

Araştırmalar, zaman zaman yeryüzünde ve uzayda bazen büyük, bazen küçük olmak üzere çeşitli felaketlerin yaşandığını ve bu olayların devam ettiğini gösterir. Ama Doğa Ana'ya yaklaşımımız değişmezse, Gezegenimizde ve Dünya'da çeşitli canlıların ve insan yaşamının sonunu kendi ellerimizle hızlandıracağız...

Bir doktor, bir kadın, bir anne olarak ortak evimiz olan gezegenimizi korumak için geleceğe giden yolları **yeşil yollardan** geçmemiz, **yeşil ekonomiyle** güçlü bir ekonomiye ulaşmamız gerektiğini düşünüyoruz. **Enerjiyi güneşten, rüzgardan ve akan sudan almamız gerekir**. Doğal olan, çevreyi kirletmeyen ve radyoaktif atıklara yol açmayan enerji kaynakları aramalıyız.

Sonuç.

Sonuçta şunu söylemek isteriz ki doğayı korumak sadece bazı kurumların işi değil, ama aynı zamanda biz insanların bu konuda görev üstlenmesi gerekir. Birçok ülkede çöp ve atıkların ayrıştırıldığı ve plastiklerin geri dönüştürüldüğü doğrudur. Ancak tüm plastikler geri dönüşüme iade edilememekte, geri dönüştürülmüş plastiklerin geri dönüşümü sırasında bile kanserojen maddeler buhar halinde dahi olsa atmosfere, doğaya atılmaktadır. Örneğin, Kaliforniya ile Hawaii arasındaki Pasifik Okyanusu'nda geri dönüştürülemeyen atıklardan gerçek bir **"çöp adası"** oluşmuştur. "Adanın" kütlesi yaklaşık 3 milyon tondur ve bu gösterge, okyanusun derinliklerinde yaşayan tüm planktonların kütlesinden altı kat daha fazladır. Bu "adayı" keşfeden oşinograf ve sporcu Charles Moore'un birkaç makalesinin yayınlanmasının ardından bilim adamları, "çöp adasının" varlığına dikkat çekti. Moore keşfini tanıdığı bir oşinografa bildirdi ve o da daha sonra bölgeye **"Doğu Çöp Kıtası"** adını verdi.

Dünyanın asili olarak kabul edilen bir adam için ne kadar utanç verici, değil mi?

Bizim önerimiz kapların cam, nişasta, karton vb. malzemelerden

[6] (https://hrdergi.com/yeralti-sehirlerini-kesfe-hazir-iniz).

yapılmasıdır, çevre dostu araçlarla hazırlanmalıdır. Mümkün olduğu kadar geri dönüşüm sağlayamadığımız sürece, kaplar çevre dostu araçlardan yapılmıyor, geri dönüştürülmüyor, bunun yerine doğaya atılır, sürekli plastik kaplar ve ambalajlar üretilir, en azından eşyalar hepsi çöp kutusuna atılmasın. Bunlar arasında evlerde ve çiftliklerde uyarlanmış aletler, tencereler, depolama cihazları vb. yer almaktadır. Böylece biz insanlar tamamen çevre dostu, atıksız bir üretime ulaşana kadar doğayı koruyacağız.

Her insan ekolojik bir kültüre sahip olmalı ve gelecek nesillere yaşanacak bir dünya bırakmalıdır.

Özet:

Sonuç olarak, doğayı korumanın sadece bazı kurumların işi olmadığını, ancak bizlerin, tüm insanların bu konuda sorumluluk almamız gerektiğini söylemek istiyoruz. Biz insanlar, teknolojik olarak tamamen çevre dostu, atıksız üretimi başarana kadar doğayı korumak zorunda kalacağız.

Summary:

Ultimately, we would like to say that protecting nature is not just the work of some institutions, but we, all people, must take responsibility in this regard. We, people, will be forced to protect nature until we technologically achieve completely environmentally friendly, waste-free production.

Yazar haqqında oxu: «**Who is who?**» - s.63.

Международная Академия Системологии

Международная Академия Системологии, созданная на основе общности интересов и призванная служить развитию научно-технического прогресса, международной консолидации научно-технического сообщества и профессиональных творческих объединений, является общественной организацией творческих личностей – исследователей, изобретателей, учёных и др.

Членство в академии, кроме перечисленных, даёт дополнительные преимущества:

бесплатную публикации своих произведений в журнале «**Baktrian**», а также в сборниках конференций в рамках Международного тюркологического конгресса системологов www.usakad.info;

открытый доступ к информации об инновационных проектах академии и участие в них www.usakad.biz

По вопросам членства в академии обращаться по адресу: easa_academy@outlook.com

UDS 371.13

Cəfərov Qəmbər Məhərrəm oğlu
Namazova Əsli Hüseyn qızı
Cəfərova Ülviyyə Qəmbər qızı

Uşaq və yeniyetmələr arasında narkomaniyanın erkan aşkarlanması və qarşısının alınması üzrə ilkin profilaktik proqram və onun tədqiqi

Açıqlama: İlkin profilaktik proqram və onun həyata keçirilmə prinsiplərindən bəhs olunur. “Ağ ölüm”, “yavaş ölüm” adlanan narkotik vasitələrdən istifadə hallarının qarşısının alınması və erkən aşkarlanması bütöv cəmiyyətə məxsus başlıca vəzifə olduğundan onunla mübarizə sistemli profilaktik proqram şəklində həyata keçirilməsi zəruri hesab edilir.

Açar sözlər: uşaqlar və yeniyetmələr, profilaktika, erkən aşkarlanma, narkomaniya, proqram

G.M.Jafarov, A.H.Namazova, U.G.Jafarova. **Primary prevention program for early detection and prevention of drug addiction among children and adolescents and its study**

Abstract: The primary prevention program and its implementation principles are discussed. Since the prevention and early detection of drug use, which is called "white death" and "slow death", is a primary task for the entire society, it is considered necessary to implement it as a systematic prevention program to combat it.

Keywords: children and adolescents, prevention, early detection, drug addiction, program

Giriş

Beynəlxalq aləmdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da yeniyetmələr arasında narkomaniya getdikcə geniş yayılmaqdadır və bu cəmiyyətdəki mənəvi-psixoloji atmosferə nəinki əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, hətta iqtisadiyyata, siyasətə, qanun və qayda pozulmalarına, sağlamlıq və genofondun məhvinə və bütövlükdə xalqın həyat qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Yeniyetmələrin narkotik vasitələrdən istifadə hallarının qarşısının alınması və erkən aşkarlanması bütöv cəmiyyətə məxsus başlıca vəzifə olduğundan onun sisteminin yaradılması mühüm tibbi-pedaqoji-sosial vəzifədir.

Narkotik sözü yunanca “narke” sözündən götürülüb yuxu, donub qalma, quruyub qalma, mat qalma mənasını kəsb edir.

Narkotik maddələr ilk dəfə tibbdə istifadə edilmiş, insan beyninə təsir etmək, tənzimləmək məqsədi ilə tətbiq edilmişdir. Bu narkotik maddələr insanın

hisslərini, əhval ruhiyyəsini, düşünmə və reaksiya vermə qabiliyyətində dəyişiklik yaratdığından ondan ağrıkəsici dərman kimi istifadə olunur.

Narkotik maddələr mərkəzi sinir sisteminə təsir göstərən və tezliklə asılılıq yaradan maddədir. Narkotik maddələrin müxtəlif çeşidləri – təbii, yəni bitki tərkibli və kimyəvi tərkibliləri mövcuddur. Daha çox yayılanları isə xaş-xaş, tiryək, marixuana, heroin, kokain və s.-dir. Marixuananın təsiri tərkibindəki THK - delta-9-tetrahidrokannabinol maddəsinin miqdarından asılıdır və bəzən marixuana qəbul olunduqdan dərhal sonra, bəzən isə qəbuldan 15-25 dəqiqə sonra təsir etməyə başlayıb 30 dəqiqə ərzində maksimuma çatır. 2-4 saat onun təsiri davam edir. Tərkibində toksiki maddə olduğundan insanın ürək-damar sistemindən tutmuş, sinir sisteminə qədər bütün orqanizminə mənfi təsiri nəticəsində orqanizmin zəifləməsi, son nəticə olaraq aqressivlik, cinayətkarlıq və ölüm hallarına səbəb olur.

Əsas hissə

Əsrin bəlası adlanan narkomaniya cəmiyyətin mənəvi və intellektual potensialının aşınmasına, genefondun deqradasiyasına gedən yoldur. Narkomaniya keçici xəstəliklərin sürətlə yayılmasına səbəb olur. Narkotik və psixotrop maddələrin bir çoxu şprislə qana yeridildiyindən, qrup daxilində eyni şprisdən hamı istifadə edildiyinə görə narkomanlar Qazanılmış İmmun Çatışmazlığı Sindromu (QİÇS) və başqa sağalmaz və ya çətin müalicə olunan xəstəliklərə də yoluxurlar. Narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi eyni zamanda cinayətkarlığın artmasına səbəb olur, terrorizmin maliyyə mənbəyi kimi beynəlxalq təhlükəsizliyə ciddi maneələr yaradır, daha çox internet vasitəsi ilə alışı və satışı həyata keçirilir.

Narkomaniyanın erkən aşkarlanması və qarşısının alınması üzrə ilkin profilaktik proqram eyni zamanda xəstəliklərin üçün profilaktika, sağlamlığın qorunması və insan ömrünün uzadılması üçün həyata keçirilən tədbirlər sistemidir.

Narkomaniyanın qarşısının alınmasını şərti olaraq üç dərəcəyə bölmək olar: birinci, ikinci və üçüncü.

Birinci dərəcənin əsas vəzifəsi uşaq və yeniyetmələrin sensitiv dövrünün ən erkən mərhələlərində uşaq və yeniyetmələrin sağlam olduğu bir halda, narkotik maddələrlə tanış olmağa belə onlar vaxt tapmamalı, psixoaktiv maddənin ilk dəfə, bir çox hallarda isə ölümcül dozada istifadəsindən qorumaq üçün narkomaniyanın ilkin profilaktik tədbirləri hər yerdə, həyata keçirilə bilər və bu aparılmalıdır.

İkinci dərəcənin profilaktikasının əsas məqsədi artıq istifadə təcrübəsi olan uşaq və yeniyetmələrin sağlamlığını qorumaqdır. Yəni o artıq onu qəbul edəndir, onun dərinləşməməsi və ondan uzaqlaşdırmaq üçün sistemli və ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Üçüncü dərəcəli profilaktikada isə əsas məqsəd müalicədən sonra

təkrarlanan residivlərin qarşısını almaqla müəyyən edilmiş narkomaniyadan əziyyət çəkən şəxslərin ömrünü uzatmaqdır.

Psixoaktiv və ya psixotrop maddələrdən heç vaxt istifadə etməyən və qəbul etmə üzrə müəyyən təcrübəyə malik olan uşaq və yeniyetmələr arasında, hətta daha çox təcrübəli narkotik istifadəçiləri arasında narkomaniyanın qarşısının alınması üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə tədbirləri həyata keçirilməlidir. Buna görə də, ikinci və üçüncü dərəcəli narkotik asılılığı olanlarla peşəkar xüsusi təlim keçmiş mütəxəssislər (tibbi, pedaqoji-psixoloji və sosial sahə işçiləri, müvafiq polis bölmələrinin əməkdaşları) tərəfindən həyata keçirilməlidir.

Bunlardan başqa uşaq və yeniyetmələrin tərbiyəsinə və mənəvi inkişafına cavabdeh olan valideynlər, müəllimlər, tərbiyəçilər, həkimlər, daxili işlər orqanlarının əməkdaşları və o cümlədən özünü cəmiyyətin üzvü hesab edən hər bir şəxs təhsil müəssisələrinin şagirdləri arasında narkomanlığın və narkomaniyanın ilkin profilaktikası üçün səy göstərməli, mümkün qədər tez aşkar edilməsi işində iştirak etməlidir.

Psixoaktiv və ya psixotrop maddələrdən ilk dəfə istifadə edən uşaq və yeniyetmələr öz hərəkətlərini tam dərk etmirlər. Onlar üçün bu, yeni bir epizod kimi görünür və bunu qeyri-adi və ya təhlükəli hesab etmirlər. Onlarda belə bir fikir formalaşır ki, narkotik qəbulu onları daha yaxşı hiss etdirir və sakitləşdirməyə kömək edir. Yanlış olaraq narkotikdən hər zaman imtina edə biləcəyini və özləri heç vaxt degenerasiyaya uğramış narkoman olmayacağını, narkotiklərdən güclü və istedadlı insanlar istifadə etdiklərini düşünür..

Düzgün məlumatlara əsasında bacarıqlı və vaxtında aparılan ilkin profilaktik tədbirlərin sayəsində yeniyetmələr arasında narkotik qəbulunu və onun yayılmasını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdıra bilər. Narkotik istifadəsinin təhlükələrini yaxşı bilən və narkotik qəbuluna cəlb edilmələri üçün qrup təzyiqinə müqavimət göstərməyi bacaran, bu sahədə təlim keçmiş uşaq və yeniyetmələr də özlərini bundan qoruya bilirlər.

Təlim keçən bu uşaqlar və yeniyetmələr narkotikin yayılmasında əhəmiyyətli maneəyə çevrilirlər. Narkomaniyanın qarşısının alınmasının ilkin profilaktika tədbirləri gənc nəsildə narkotik qəbuluna qarşı bir növ immunitet yaradır. Hazırda bu, narkotiklərə tələbatı azaltmaq və narkomafiyasının uşaqların sağlamlığına və həyatına artan aqressiv hücumuna qarşı effektli mübarizə artırmaq üçün ilkin profilaktik tədbirlərdə ilk növbədə onların valideynləri, təhsil işçiləri, müəllimlər, idman məşqçiləri də təlimatlandırılaqaq bu işə fəal cəlb etilməlidir.

Məktəbə qədəm qoyan gündən gələcək həyatı üçün lazım olan biliklərlə yanaşı narkomaniyanın ilkin profilaktikası ibtidai siniflərdən başlayaraq təhsilini bitirənədək aparılmalı, onun istifadəsini rədd edən bir davranış formalaşdırılmalıdır.

İlkin profilaktika bir sıra prinsiplərə əsaslanmalıdır.

Bunlardan birincisi - bütövlükdür. Bütün sağlam uşaqlarla istisnasız ilkin profilaktika aparılmalıdır. Demək olar ki, hər bir yeniyetmə psixoaktiv maddələrin istifadəsinə cəlb edilə və ya onlarda hər hansı digər davranış sapmaları aşkar edilə bildiyindən narkomaniyanın qarşısının alınması üçün problemlərin həllində bütün yeniyetmələrə köməklik sistemi kimi həyata keçirilməlidir.

İkinci prinsip - konstruktivlikdir. Bu prinsip əlverişsiz münasibətləri məhv etmək və ya dəyişdirmək məqsədlərindən başqa, həm də uşağın xəyalında canlandırdığı ilkin arzularını qurur, asılılıq yaradan davranışın qarşısını almağa xidmət edir. Yetkinlik yaşına çatmayanlarda isə daha çox diqqət çətin həyat durumunda düzgün qərar qəbul etmək və narkotikə qarşı müqavimət bacarıqlarını formalaşdırmağa yönəldilməlidir.

Üçüncü prinsip – qabaqlayıcı təsir xüsusiyyətidir. Bu prinsip narkotik qəbulunda "təcrübəsi olan" həmyaşıdları və özündən daha yaşlı şəxslərin də mənfi təsirinin qarşısını almaq və ya qabaqlamaq məqsədi daşıyır. Uşaq və yeniyetmələrə davamlı anti-narkotik və alkoqolizm münasibətlərin təşviqi və ya təbliği üzrə məlumatlandırma yalnız uşaqların psixoaktiv maddələrdən istifadənin ümumi ənənələrini kortəbii şəkildə öyrəndiyi ana qədər daha effektlidir. Onlarda bu fikri formalaşdırmaq üçün həmin prosesə başlamazdan əvvəl, qabaqlayıcı tədbirlər sayəsində nailiyyət əldə etmək mümkündür. Gecikmiş cəhdlər daha çətin və daha az məhsuldarlıq kəsb edir. Orqanizmin sinir-reflektor və hormonal mexanizmində yaranan və dərin iz buraxan vərdişi pozmaq o qədər də asan olmur.

Uşaqlarda psixoaktiv maddələrə meylilik təxminən 10 yaşından - 4-5-ci sinfində oxuyarkən başlayır. Ilk dəfə onlar şərait düşdükdə psixoaktiv maddələri sınaqdan keçirirlər. Sonradan bu sınaq dərinləşərək narkotik aludəçiliyinə çevrilir. Elə buna görə də, ilkin profilaktika proqramına başlama dövrü 8-9 yaşından olmalıdır. Profilaktik proqramın obyekti olaraq bütün məktəbin həmin yaşlı uşaqlarını əhatə etməlidir.

Dördüncü prinsip - davamlılıqdır. İlkin profilaktik proqram davamlı və daimi fəaliyyət proqramına çevrilməlidir.

Beşinci prinsip - hədəfləmədir. Narkomaniyanın ilkin profilaktik proqramında uşağın cinsi və yaşı, sosial-mədəni amilləri nəzərə alınmalıdır. Bu proqram ümumtəhsil məktəblərinin bütün şagirdlərinə aid edilməlidir və narkomaniyanın qarşısının alınması şəxs yönümlü həyata keçirilməlidir.

Məktəbə qədəm qoyan ibtidai sinif şagirdlərinin əksəriyyəti oxumağı, məktəbə getməyi, məktəbdənkənar tədbirlərdə iştirak etməyi, dərnəklərdə işləməyi, ekskursiyaya getməyi daha çox sevirlər. Onlar həyatda baş verənləri, o cümlədən məktəbdəki, həyətdəki, evdəki mühiti təhlil etmə bacarığına malik olurlar. Hesab etdiyi cüzi ədalətsizlikdən tez pərt olurlar. Uşağın ailəsində yaşanan problem, sinif yoldaşları ilə münasibətin pozulması və ya çətinləşməsi, pedaqoji kollektivin ona qaqrşı yanaşma tərzində aqressivlik və digər bu kimi uğursuzluqlar

həmin şagirddə məktəbə mənfi münasibət, dərslərdən yayınma, yeni uşaqlarla dostlaşma, köhnə yoldaşları ilə tez-tez görüşməyə səbəb olur. Bu əlamətləri hiss edən müəllim, məktəb rəhbərliyi və valideyn belə uşaqların davranışını ciddi şəkildə diqqətdə saxlamalıdır, psixoaktiv maddələrdən istifadə edən yeniyetmələrin əhatəsinə düşməmişi üçün ona kömək etməlidir.

Psixoaktiv maddələri daha çox sınaqdan keçirməyə meylli və ona başlamaq üçün ən təhlükəli yaş dövrü 11-17 yaş hesab olunur. Bu dövrdə narkomaniyanın ilkin profilaktik proqramı üzrə təbliğat və təşviqatla yanaşı dərslərdə dəonların davranışına ciddi fikir verilməlidir. Bu yaşda sürətlə baş verən fizioloji dəyişikliklər də nəzərə alınmalıdır.

Altıncı prinsip - mürəkkəblikdir. Effektiv ilkin profilaktika proqramının efektli həyata keçirilməsi bir çox elementlərin ümumiləşdirilməsini tələb edir. Belə ki, profilaktikada cəmiyyətin bütün təbəqələri - müəllimlər, psixoloqlar, həkimlər, valideynlər, dövlət və qeyri dövlət təşkilatları – o cümlədən, məktəblər, hüquq-mühafizə orqanların, gənclər klubları, uşaq bağçaları, dini qurumlar, dövlət idarələri, tibb müəssisələri və maraqlı ictimai birliklər sağlam gələcək naminə birgə səy göstərməklə iştirak etməlidirlər.

Narkomaniyanın ilkin profilaktika proqramının həyata keçirilmə istiqamətlərinə aşağıdakılar daxil edilməlidir:

-siqaret, alkoqol və narkotiklərlə mübarizə üçün ciddi tədbirlər;

-uşaq və yeniyetmələrlə, onların valideynləri ilə maarifləndirmə işi;

-kasıb, social həssas, müflis, ailədaxili münaqişə yaşayan ailələrin vaxtında müəyyən edilməsi və tərbiyəvi tədbirlərin həyata keçirilməsi;

-əxlaq və davranışında sapmalar olan qrupların vaxtında müəyyənləşdirilməsi və təxirə salınmaz tədbirin görülməsi;

-uşaq və yeniyetmələrin asudə vaxtlarının onların marağına müvafiq mənalı və həvəsləndirici şəkildə təşkili;

-uşaqların bacarıq imkanlarını müəyyənləşdirmək və asudə vaxtların çox hissəsini həmin sahəyə yönəltmək;

-uşaq və yeniyetmələrdə sağlamlığı dəyərləndirmə münasibətinin formalaşdırılması.

İlkin profilaktika proqramına ilk növbədə bütün fənn müəllimləri və məktəb psixoloqları bir vəzifə borcu olaraq qoşulmalı, bu sosial tərbiyənin və sosial-psixoloji yardımın tərkib hissəsi olmalıdır. Statistik məlumata əsasən 10-21 yaşlı uşaq və yeniyetmələr siqaretdən, spirtli içkilərdən və narkotik vasitələrdən bu yaş dövründə istifadə etmədikdə, onların narkomanlığa meyllilik ehtimalı demək olar ki, olmur. Lakin buna baxmayaraq onlar nəzarətdə saxlanılmalı, yan təsirlərdən qorunmalı, alkoqol, siqaret və narkotikdən istifadə səviyyəsinin azaldılmasına yönəlmiş strategiyanın tərkib hissəsinə aşağıdakılar daxil edilməlidir:

1. Uşaq və yeniyetmələrin təhsil aldıqları, oynadıqları və asudə vaxt keçirildiyi

yerlərdə spirtli içkilər və narkotik maddələrə qəti qadağa qoyulmalıdır;

2. Təhsil müəssisələri kontingentləri və onların valideynləri ilə alkoqol və narkotik vasitələrdən istifadəyə münasibətin dəyişdirilməsi üçün şərait və ya imkanların yaradılması;

3. Social şəbəkə və mediada siqaret, alkoqol və narkotiklərin təhlükələri ilə bağlı məlumatlar yer almalıdır. Zərərli vərdişlərdən uzaq olmaq sağlam həyat tərzinin stimullaşdırılması üçün daha effektivdir. Cəmiyyətdə siqaretə qarşı mübarizə gənc nəslin sağlamlığı uğrunda mübarizədir, çünki böyüməkdə olan orqanizmin sağlamlığı üçün zərərli olan nikotinə aludəçiliyin yaranması ilə alkoqol və narkotiklərə də aludəçilik başlaya bilir.

Narkotik maddələrdən istifadə edərkən son dərəcə ciddi bir xəstəlik inkişaf edir – narkomaniya. Narkomaniyanın formalaşması əsas simptomların inkişafı ilə xarakterizə olunur: zehni asılılıq, fiziki asılılıq, tolerantlıq və çəkilmə sindromu.

Belə ki, narkotik vasitələrdən psixi və davranış asılılığının inkişafında çox qısa müddət ərzində eksperiment, ondan sonra narkomaniya və psixi asılılığın inkişafı (xəstəliyin birinci mərhələsi). Sonra tolerantlıq artdıqca, açıq şəkildə fiziki asılılıq ilə çəkilmə sindromu meydana gəlir (xəstəliyin ikinci mərhələsi). Dərmanın zəhərli dozalarının artması qaraciyərdə, böyrəklərdə, beyində və digər orqanlarda patoloji dəyişikliklərin inkişafına, bədənin tükənməsinə və ölümünə səbəb olur.

Narkomanlar arasında narkotik maddələrin həddindən artıq dozası, sərxoş vəziyyətdə qəzalar, narkomaniya

Əlavə ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası 18 iyun 1999-cu il tarixli "Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı mübarizə haqqında" Qanunu

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 485 nömrəli 26 avqust 1996-cı il tarixli "Narkomanlığa və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı tədbirlər haqqında" Fərmanı

3. DİN-in 18.04.2005-ci il tarixli 38 №-li "Narkotiklərlə mübarizənin gücləndirilməsinə dair" göstərişi

4. DİN-in 25.06.08 tarixli 360 №-li əmri. «Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi və Rusiya Federasiyasının Narkotiklərin Dövriyyəsinə nəzarət üzrə Federal Xidməti arasında narkotik vasitələrin və onların perekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə əməkdaşlıq haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə»

5. DİN-in 25.02.09 №2m. «2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasında narkotik vəziyyət haqqında»

6. E.Həsənov "Narkotizm: meyllər və aradan qaldırma tədbirləri", Bakı, 1999-cu il

7. N.A.Selivanov, A.V.Spetkov Moskva, 1998, str. 590-603; "Rukovodstvo dlya sledovatelya"

nəticəsində yaranan müxtəlif xəstəliklər, narkomanlar arasında tez-tez intiharlar nəticəsində baş verən ölüm halları çox yüksəkdir.

Nəticə

Narkomaniya epidemiya kimi yayıla və əhalinin kifayət qədər geniş təbəqələrinə, xüsusən də gənclərə təsir edə bilən xəstəlikdir. Hər bir aktiv narkoman ən azı on nəfəri narkotikə cəlb edir.

Narkomanların şəxsiyyətinin dəyişməsi nəticəsində yaranan kriminogen davranışları əhəmiyyətli təhlükə yaradır. Narkomanlar həm narkotik vasitələri əldə etmək məqsədi ilə cinayət törədirlər, həm də onların istifadəsi nəticəsində yaranmış ağır psixi pozğunluqlar səbəbindən ictimai təhlükəli əməllər törədirlər. Onlarda narkotik və ya psixotrop maddələrin təsirindən aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlər formalaşır.

- depressiv sindrom, intihar cəhdləri kimi ağır sinir pozğunluqları;
- əqli və fiziki asılılığın inkişafı;
- mərkəzi sinir sisteminə mənfi təsir nəticəsində yaddaşın, diqqətin, intellektual qabiliyyətlərin azalması, nitqin pozulması, zehni fəaliyyət (anlama);
- hərəki koordinasiya, yuxu rejimi, emosional nəzarətin itirilməsi (əhvalın qəfil dəyişməsi); -psixozluq, şəxsiyyətin tamamilə itməsinə, müxtəlif şiddətdə psixi pozğunluqlar;
- ürək-damar sisteminin zədələnməsi;
- sosial əlaqələrin pozulması (ailənin, dostların, işin, təhsilin itirilməsi, peşə fəaliyyətinin müəyyən növlərinə qadağanın qoyulması);
- cinayətkar dairələrlə əlaqə, oğurluq;
- həddindən artıq dozadan zəhərlənmə və ölüm.

Özət: Uşaq və yenıyetmələr arasında narkomaniya geniş yayılmasının profilaktikası məqsədi ilə cəmiyyətdəki mənəvi-psixoloji atmosfer digər sahələrə iqtisadiyyata, siyasətə, qanun və qayda pozulmalarına, sağlamlıq və genofondun məhvinə və bütövlükdə xalqın həyat qabiliyyətinə, gənc nəslin məhvinə biləvasitə təsir göstərir.

Summary: The psychological atmosphere in society, aimed at preventing the widespread spread of drug addiction among children and adolescents, has a direct impact on other areas, including the economy, politics, violations of law, the destruction of health and the gene pool, and the vitality of the people as a whole, and the destruction of the younger generation.

Qeyd: Məqalə 12-13 oktyabr 2024-cü il Muqlada (Türkiyə) “Yeşil Dünya ve Saglıklı Gelecek” beynəlxalq elmi-praktiki müşavirədə müəlliflərin çıxışının mətn təsviridir.

Müəlliflər haqqında məlumat: **“Who is who?”** – səh.63.

Şüurun işinin tamamilə və ya qismən dayandığı müəyyən vaxt intervallarında baş verən fizioloji istirahət və istirahət vəziyyətin adı - yuxudur.

Tətbiqi futurologiya xəbərləri:

Voke Briat

Yuxunuza dəvə giribsə...

Kişi xeylağı yuxusunda ***arvana*** (*güvənli – qoşa donqarlı dişi dəvə*) görübdürsə, sevinsin – zənən xeylağı ilə (özü də gözəl zənənlə) görüşəsidir. Arvad xeylağı yuxusunda arvana görübdürsə, o da sevinsin – gözəllə durub-oturmaq hər kəsə xoşdur.

Ümumiyyətcə yuxuda ***dəvə*** görmək dardan-əngəldən yaxa qurtaqmaq əlamətidir – hər şetdən əliniz üzülüb son ümidinizi itirdiyiniz vəziyyətdə dəvə dözümü göstərərək əvvəl-axır uğursuzluqlar silsiləsini aşıra biləcəksiniz.

Yuxuda ***yüklənmiş dəvənin ovsarından yapışmısızsa***, əliniz gətirəcək – çox güman ki, mis mədəninin ya da balıq vətəqəsinin müştərək sahibi olacaqsız.

Səhrada sarvanın ardınca irəliləyən dəvə karvanı görmək əla yuxudur. Yozumları belədir: Sizi acınacaqlı vəziyyətdən xilas etməkdən ötrü kimsə son məqamda imdadınıza çatacaq; Sizi bir daha yataqdan qalxmağınıza heç kəs inanmadığı halda birdən-birə möcüzəvi şəfa tapılacaq.

Yuxuda ***dəvə alıb-satmaq*** da bəd deyil. Bu, o deməkdir ki, xeyir işdən ötrü əl-ayağa düşəcəksiniz və cəfakeşliyinizin səmərəsini əzizlərinizlə bölüşdürəcəksiniz.

Yuxuda ***güvənli dəvəyə – şütürə minmək*** tezliklə böyük vəzifəyə irəli çəkilməyinizi bildirir.

Yuxuda ***hürgüclü dəvəni – buxtini*** xıxlamaq yaxın zamanda varlanmaqdan xəbər verir.

Yuxuda ***analı köşək və ya lök*** görmək sevişənlərin həmahəng ailə quracağı deməkdir.

Uğurlu tədqiqat metodikası:

Şəmsiyyə Tahirbəyova

Babamdan qalan məsləhət

Yuxuda dəvə görüb həyatda uğur qazanmaq üçün «Baktrian»ın bu buraxılışının üz səhifəsini rəngli printerdan çıxardıb gecə yatanda balışın altına qoymaq məsləhətdir.

Həmin üsulu sınaqdan keçirin. Qoy yuxunuz şirin olsun, röyəniz çin çıxsın, niyyətiniz mənzilə çatsın!

Nəticəni bizə deyin:

Cəməl Şütürlü

Ruhun şad olsun, Samil Zaman!

Şamil Zaman

Mütərcim resipient dili (öz dilini) mükəmməl bilməlidir, donor dilini isə 60 faizə qədər bilsə, o da tərcümə etmək üçün bəsdir. Bunu tərcümə sahəsi üzrə mütəxəssis dilşünaslar deyirlər. Belə çıxır ki, məsələn, rus dilindən alman dilinə tərcümə edənlər alman dilini mükəmməl bilməlidilər, alman dilindən rus dilinə tərcümə etmək üçün tərsinə, rus dilini mükəmməl bilmək daha vacibdir.

Rəhmətlik müəllim, alim, şair, nasir Şamil Zamanın (Zamanov Şamil Cəlal oğlu) azərbaycancadan fransız dilinə və fransızcadan azərbaycan dilinə çoxsaylı tərcümələri oxuculara tanışdır. Amma adətən insanın vəfatından əvvəl dərc olunmamış əsərlər qalır. Bu gün "Baktrian" üçün xüsusi yazılmış iki mətni oxucularımıza təqdim edirəm:

Adı da özgənin, dadı da özgənin…

Bu il böyük fransız üsyankar şairi Pyer-Jan dö Beranjenin anadan olmasının 245-illiyi qeyd olunacaq?

Ötən əsrin 70-80-ci illərində «Fransızcadan Azərbaycan dilinə bədii tərcümələr (tarixi-ədəbi təhlil)» mövzusunda elmi iş üzərində çalışırdım.

Azərbaycan oxucusu P.J. dö Beranjenin (1780–1857) həcvləri ilə ilkin olaraq ana dilində 1938-ci ildə tanış ola bilmişdir. Həmin il «Azərnəşr»in bədii ədəbiyyat şöbəsi şairin «Seçilmiş Şe'rlər» toplusunu çapdan çıxarmışdı. Şerləri Fransızcadan çevirən B.Behbudov idi.

B.Behbudov kimdir?

Apardığım tədqiqat nəticəsində öyrənə bildim ki, mütərcim XIX əsrin axırlarında anadan olmuşdur. Əslən qarabağlı, İbrahim xanın nəslindən, sarıcallı qəbiləsindən, Cavanşir bəy tayfasındandır. Nəsillərində Behbudov familiyası 1828-ci ildə Qarabağ Rusiya imreriyasının əlinə keçəndən sonra əmələ gəlmişdir (o vaxta qədər bunlar Cavanşir nəsli kimi tanınıbdır.)

Səlimbəy Behbudov 1910-cu ildə Parisdə Sorbon universitetini bitiribdir. Vətənə qayıdaraq Bakıdakı təhsil ocaqlarında fransız dilindən dərs deyib, fransız ədəbiyyatından nəsr və şe'r əsərlərini birbaşa azərbaycancaya çeviribdir. Tərcümə etdiyi Beranjenin iki şe'ri – «Mən quş olsaydım» («Sijetais petit oisean») və «Beş mərtəbə» («Les Sinq Etages») həcvləri «Ədəbiyyat qəzeti»nin

1935-ci il 10 may və 13 sentyabr tarixli nömrələrində dərc edilibdir. Əməkdaşlıq etdiyi «Azərnəşr»in işçiləri Səlimbəyə sadəcə Bəy Behbud deyiblər.

Pyer-Jan dö Beranger «Les Sapucins» («Kapusinlər»), « L'Ange gardien» («Mühafiz mələk») şerləri ilə «dini həm ictimai mənəviyyatı pozduğuna görə», habelə «Le Prince De Navarre», («Navarralı şahzadə»), «La Cocarde blanche» («Ağ tuğra») şe'rləri ilə kralı təhqir etdiyi üçün ittiham edilərək iki dəfə qazamatda yatıbdır. Onun şe'rlərini azərbaycancaya çevirənin aqibəti daha faciəli olubdur. 30-cu illərin siyasi repressiyalarının qurbanı Səlimbəy Behbudov «xalq düşməni» damğası ilə sürgünə göndərilib və orda 1943-cü ilin payızında dünyasını dəyişibdir.

Beranjenin 1938-ci ildə buraxılan «Seçilmiş əsərləri»nin redaktoru o vaxt «Azərnəşr»də işləyən gənc şair Məmməd Rahim (Hüseynov) idi. Sonradan o, dərc etdiyi özünün «Nübar» şerlər kitabının axırında müəllif tərəfindən Beranjenin «Yaramaz Bahar» habelə «Beş mərtəbə» və «Mən quş olsaydım» azərbaycancaya çevirən şe'rlərinə rast gəldim. 1975-ci il idi. Şairin vəfatına ikicə il qalmışdı.

Evində onunla görüşüb:

- Bonjour, maitre, comment ça va? – deyə müraciət etdim.

O, qeyzlə:

- Cavan oğlan, bu hansı dildədir? – dedikdə mən təəccüblə:

- Rahim müəllim, fransızca sizdən kefinizi soruşdum, - dedim.

- Mən fransızca bir kəlmə də bilmirəm, - dedi.

Söhbət əsnasında ev yiyəsi məni başa saldı ki, Behbudovun tərcümələrindən bir neçəsi Beranjenin «Seçilmiş əsərləri»ndən nədənsə çıxarılıbdır. Amma gözəl şerlərdir. İtib-bata düşməsin deyə bunlardan bə'ziləri «Nübar» kitabında işıq üzü görübdür.

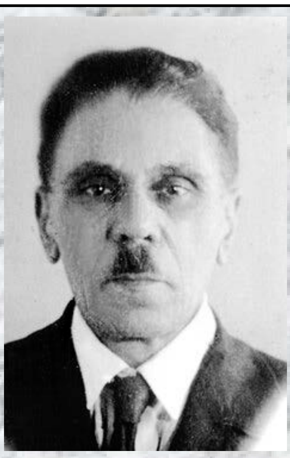

Səlimbəy Behbudov

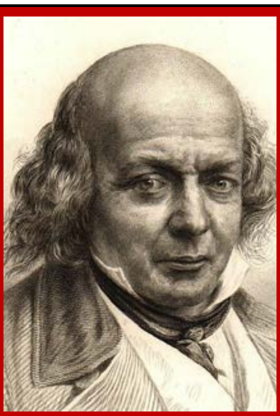

Pierre-Jean de Béranger

Məmməd Rahim

Həmin əhvalat barədə sonralar «Azərbaycan Gəncləri»ndə (*bax* qəzetin 14 fevral 1985-ci il tarixli nömrəsində: Şamil Zaman. Bəy Behbud kimdir?) yazmışdım. Və çox acınacaqlıdır ki, üstündən daha 20 ildən artıq ötəndən sonra da, adı özgənin, dadı da özgənin olur.

Belə ki, 2008-ci il may ayında Bakıdakı Dillər Universitetində təntənəli şəkildə açılmış «II Xarici dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümələr» kompüterlə tədris saytında oxuculara mə’lumat verilir (*bax* orada: www.tercume.az.) – franız şairi Pyer-Jan dö Beranjenin «Mən quş olsaydım» və «Beş mərtəbə» əsərlərini... Məmməd Rahim tərcümə edibdir!

Oğurluq, yəni kiminsə malını xəlvəti sahibindən xəbərsiz ələ keçirmə cürbəcür tərzdə özünü biruzə verir. Başqasının əsərini öz əsəri kimi tanıdılan əsərə ədəbi mühitdə plagiat (lat. plagium – «oğurlanmış»), belə əmələ əl atana plagiator («plagiat»çı) deyilir.

Ölünün axır-uxur əmlakını çırpışdırana el içində kəfən oğrusu deyirlər.

Xalq şairinin bu sayaq qələmə verilməsinin büsbütün əleyhinə olduğum üçün vaxtılə üzü açılmış əhvalatın bir daha üstünü açıram. Örtülü bazar haqq-hesabı pozar.

Şamil Zaman.

Bakı, 2008.

Marseyez

Qalxın, vətənin oğulları
Şərəfli gün gəlib çatdı
Tiranlıq bizə qarşıdır
Qanlı bayrağını qaldırıb
Eşidirsinizmi sərhəddə
Qana susanmış böyürən əsgərləri?
Onlar düz sizə doğru gəlirlər
Arvad-uşaqlarınızı boğazlamağa.
Sılah başına, vətəndaşlar,
Bölüklərinizi yaradın
Marş irəli, marş irəli!
Qoy murdar qan
Şırımlarımızı sulasın!

İnqilab cəngisi

Franısızı anadan olduğu günü təbrik etməsən xətrinə dəyməz. Amma 14 iyul Parisdə ayağa qalxmış el tərəfindən kral kabusu Bastiy qalasının alınması ildönümü ilə təbrik eləməsən səndən inciyə bilər – bu tarix hər bir fransız üçün müqəddəsdir.

Fransa Resbubilkasının tuğrası («gerbi») yoxdur. Dövlət rəmzlərindən ançaq üçrəngli (abı, ağ, al) şaqulizolaqlı bayrağı, bir də «*Marseillaise*» şərqisi vardır. Mahnını 1879-cu ildə Fransa Respublikasının prezidenti Patris Mak-Mahon dövlət vəsifi («himni») kimi tə’sis etmişdir (*1975-ci ildən bəri yeni musiqi redaksiyası ilə ifa edilir*). Lakin bu inqilab cənginin tarixi daha qədimdir.

1792-ci ilin baharında Strasbur (*almanca*: Strasburq) şəhərinin başçısı 44 yaşlı Filip-Frederik Ditriqin evində

özü kimi vətənpərvər dostları yığılmışdı. Söhbət Fransanın taleinin son dərəcə ağırlaşdığı bir məqamda əclaf kral hakimiyyətinin köməyinə gəlmiş alman qəsbkarlarının ağzını əzmək barədə gedirdi. Eli döyüş mahnısı ilə ruhlandırmaq gərək idi.

Ev sahibinin böyük qızının gözü onunla üzbəüz oturmuş, şair və bəstəkar kimi tanınan 32 yaşlı hərbi mühəndis Klod-Jozef Ruje dö Lilə zilləndi.

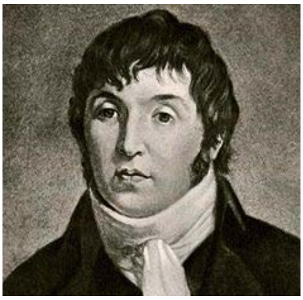

Claude Joseph Rouget de Lisle

Evdə səhərəcən işıq sönmədi. Səhər süfrəsində Klod-Jozef gecə yaratdığı «Reyn ordusunun hərbi mahnısı»nı çalıb oxudu. Starsburdan çıxan Marsel şəhərinin könüllüləri bu cəngini oxuya-oxuya Parisi yağılardan azad etməyə getdiklər və mahnı – «La Marseillaise» («Marsellilərin marşı») yaxud, sadəcə «Marsel şərqisi» - «Marseyez» kimi tanındı.

Əlbəttə, nə özünü fransızların əmiri («imperatoru») bəyan edən Napoleon Bonapart, nə onun ardınca hakimyyətə qayıtmış Burbonlar (XVIII Lui, X Şarl və «armudu padşah» Lui-Filip), nə də sonralar dövlət çevrilişi aparıb özünü III Napoleon elan edən «ulu əminin cıqqanı qardaşı oğlu»su «Mağaseyez»i rədd etməyə bilməzdilər. Ancaq 1871-ci ildə Paris Kommunasının barrikadalarında «Mağseyez» yenidən səsləndi.

Bu inqilab cənginin musiqisi əsasında 1871-ci ildə şair Öjen Potye və bəstəkar Pyer Deqeyter «L'Internationale» («Beynəlmiləl») mahnısını yaratmışlar. Mahnının mətnini 1902-ci ildə inqilabçı şair Yakov Kots ruscaya cevirmişdir. Mahnı 1906 – 1918-ci illərdə RSD(b)P-nın, 1918 – 1943-cü illərdə Sovetlər dövlətinin, 1943 – 1991-ci illərdə ÜİK (b) P – SovİKP-nin vəsifi (himni) olmuşdur.

«Marseyez»in əsasında rus inqilabçısı Pyotr Lavrov 1875-ci ildə «Raboçaya Marseleza»nı yazıb. Rusiyada bu inqilabi mahnının oxunmasına görə camaat gülləbaran edilirdi. Bununla bağlı bir tarixi hadisə xatırlanır.

Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində 1914-cü ilin baharında «Savaş Puankare» (Poincare laguerre) – Fransa prezidenti Remon Puankare Rusiya imperatoru II Nicolayı alman dövlətlərinə qarşı müharibəyə cəlb etmək məksədilə Sankt-Peterburqa gəlir. Qarşılanma mərasimində Fransa Respublikasının dövlət vəsifi calınır. Buraya tökülmüş camaat qəzəb və nifrətlə imperatorun üzünə rusca «Fəhlə Mağseyezi»nin sədasını ucaldır…

«Marseyez»i 1980-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişəm. Həmin tərcümə sonralar da bəstəkar Tofiq Quluyevin köməkliyi ilə notla birlikdə kiciçik buklet şəklində çap edilmişdir.

Şamil Zaman.

Bakı, 2009.

UDS 371.13

Cəfərov Qəmbər Məhərrəm oğlu
Məmmədzadə Müjkan Əbdüləli qızı

Tələbələrin idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasına təsir edən psixolojı aspektlər

Açıqlama: Tələbələrin idarəetmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üzrə aparılan yeni mülahizələr, psixoloji aspektləri araşdıran nəzəriyyələrin müqayisəli təhlilləri zəruri xarakter daşıyır. Yeni biliklərin müəllimlər üçün effektiv olması proaktiv və reaktiv elementlərin sintezi, nəticə olaraq, idarəetmə sistemini qurmasına imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: tələbə, tədris, idarəetmə, psixoloji aspektlər, təlimin idarə olunması

Abstract: New considerations on the development of students' management skills, comparative analyses of theories investigating psychological aspects are necessary. The effectiveness of new knowledge for teachers will allow them to build a management system, as a result of which the synthesis of proactive and reactive elements will be achieved.

Keywords: student, teaching, management, psychological aspects, training management

Giriş

Pedaqoji ali təhsil alan tələbələrin idarəetmə mədəniyyətinin formalaşması gözlənilən təlim nəticələrinin əldə olunmasına xidmət edir, müasir cəmiyyətdə gənclərdən səmərəlilik və məhsuldarlıq bacarıqlarına sahib olmağı tələb edir. Mövcud pedaqoji təhsildə vəziyyətin mürəkkəbliyi, sosial nizamın, normaların, qaydaların, dəyərlərin dəyişməsi, müasir islahatlar tələbələrin özünü idarəetməsində müəyyən narahatlığa səbəb olmuşdur. Pedaqoji təhsil sistemində idaəretmə bacarıqları tələbələrin gələcək karyera quruculuğunda qarşıya çıxan problemlərin həllində böyük rol oynayır. Bu baxımdan təhsildə idarəetmə sahəsində peşəkar kadrların formalaşdırılması problemi gündən günə aktuallaşır.

Tədqiqatlar sübut edilmişdir ki, idarəetmə prosesində tənqidi təfəkkürün pedaqoji aspektləri və yaradıcı təfəkkür bacarıqlarının yeni üsullarının öyrənilməsi tələblərdə gələcəyi proqnozlaşdırmaq kimi yüksək səviyyəli təfəkkür formalaşdırır. Təhsil psixologiyası idarəetmə işində tətbiq ediləcək bir çox çərçivə işini təklif edir, motivasiya, möhkəmləndirmə və müəllim tələbə münasibətləri kimi auditoriyada istifadə olunan bəzi psixoloji üsullara diqqət yetirir. Tələbələrdə idarəetmə vərdişlərinin psixoloji təsirlərini təhlil edərkən aşağıdakı tədqiqat suallarını araşdırmaq lazımdır.

– Psixoloji üsullar tələbələrdə nəticələrə diqqət yetirmək üçün necə kömək

edir?

– Tələbələrin davranışının pozulmasının arxasında hansı əsas psixoloji problemlər durur?

Əsas hissə

Təlimin idarəolunmasında müxtəlif psixoloji nəzəriyyələr tələbələrin idarəetmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üzrə aparılan yeni mülahizələri, psixoloji aspektləri araşdırkən onun müqayisəli təhlilləri zəruri xarakter daşıyır. Araşdırılan yeni nəzəri-psixoloji biliklərin müəllimlər üçün effektiv olması proaktiv və reaktiv elementləri idarəetməni qurmağa imkan verəcəkdir.

A). *B.F. Skinnerin Davranışı formalaşdırma modeli.*

Bu nəzəriyyəyə görə, tədqiqatçı tələbələrin özünü idarəetməsini davranışın nəticələrinə görə formalaşdığını iddia edir[1].

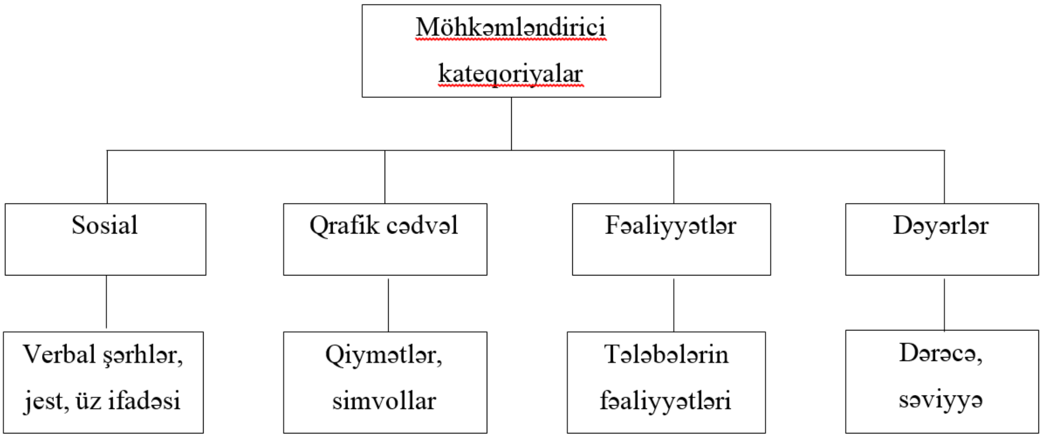

*Sxem 1***.** B.F.Skinnerin davranışı möhkəmləndirmə modeli

Burada istənilən möhkəmləndirici mexanizmin sistematik istifadəsi tələb olunur və tələbələrin davranışlarını istənilən istiqamətdə formalaşdırır (*Sxem 1*). Müəllimlər əvvəlcə arzu olunan davranışları təyin edir və tələbələri bu arzu olunan davranışları təkrarlamağa təşviq etmək üçün uyğun möhkəmləndirici üsullar seçərək onların davranışlarını formalaşdırır və təlimin idarəolunmasının təkamülünü göstərir:

- metakoqnisiya və kritik düşüncə;
- vaxtın səmərəli idarə olunması;
- fəal təlim mühiti[2].

[1] Skinner, B.F. **The operant side of behavior therapy** // *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, – 1988. No 19(3), – p.171–179. – s.174. URL: https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/0005-7916(88)90038-9

[2] Skinner, B.F. – *eyni mənbədə*: – s.173.

Skinerə görə, idarəetmə zamanı təlimdə komanda işinin təşkili bir funksiya olaraq, davranışlarda dəyişikliklərin baş verməsi kimi əsaslandırılır:

– Davranışdakı dəyişikliklər tələbələri əhatə edən mühitdə baş verən hadisələrə və ya stimullara reaksiyalarını təsvir edir;

– Komanda işində stimul - reaksiya (S-R) nümunəsi üzrə mükafatlandırılır;

– Skinner nəzəriyyəsi möhkəmləndirmə və ya istənilən cavabı gücləndirən bir yanaşmadır.

B). *V.Qlesserin Nəzəri Seçim Modeli* (Glasser's Model of Choice Theory)

Bəzən təlimdə tələbələrin öz davranışlarına nəzarət etmə və özlərinə uyğun yeni davranışlar qazanması lazım gəlir. V.Qlesser bu nəzəriyyədə tələbələrin özünüidarəetmələrinə dəstək verərək, əsas ehtiyaclarını qarşılayan, uyğun olmayan davranışların azaldılmasını təklif edir və aşağıdakı nəzarət mexanizmlərini dəyərləndirir[3]:

– Tələbələrə özünüidarəetmə üzrə şəxsi uğur qazanmaq üçün nəticə etibarilə uyğun davranış seçimi etməyə kömək etmək;

– Tələbələrə yaxşı davranış seçimləri etməyi öyrənməyə kömək etmək;

– Davranış seçimlərinə uyğun real dünyada ehtiyacları ödəyə bilən məsuliyyətli şəxslər yetişdirmək;

– Tələbələri rasional seçimlər etməyə və öz davranışlarına nəzarətə istiqamətləndirmək;

– Tələbələrin yaxşı seçim etməsini təmin etmək üçün öz seçimlərinin nəticələrini görmək.

Seçim Nəzəriyyəsindən irəli gələn əsas ideya odur ki, tələbələrin özünə nəzarət və bununla da auditoriyanı idarə etməsi üçün müəllimlərin tətbiq etdiyi nizam-intizam qaydalarına olan ehtiyacı aradan qaldırılmalıdır. Auditoriya üçün qaydaların yaradılmasında tələbələr fəal iştirak etməli, onları təlimə motivasiya edən və özləri üçün maraqlı olan anlayışları araşdırmalı, öz seçimlərini başa düşmək üçün müəllimin bələdçiliyini qəbul etməlidirlər[4].

C). *İdarəetmədə konfliktlərin həlli – T.Qordon modeli* (Thomas Gordon 2002)

Davranış modifikasiyası. Bu yanaşmanın əsasını tələbələrin idarəetmə mədəniyyəti qazanmaq üçün davranışlara yönəlmiş fərziyyələri təşkil edir. Biheviorizmi araşdıran tədqiqatçılar öyrənənlərin öz davranışlarını, hərəkətlərini təqib edərək nəticələrin dəyişdirilə biləcəyinə inanır və bunu möhkəmləndirmə prinsipi sisteminin istifadəsi kimi qəbul edirlər. Bütün yeni davranışlar öyrədilən davranış nəticəsində qorunur, dəyişdirilir və ya formalaşır. Davranış

[3] Glasser, W. **Choice theory in the classroom** / *W.Glasser. – New York, Harper, – 2001. – p.25-34.* – s.83.
[4] Glasser, W. – *eyni mənbədə*: – s.95.

modifikasiyasına daxil olan sahələr aşağıdakılardır[5]:

- Başqalarına nəzarət etmək üçün istifadə edilə bilən səlahiyyətlərin olması;
- Problemlə üzləşən hər bir fərdin bu problemə sahib olması;
- Hər hansı bir problemin olub olmadığını müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan dəstəkverici bir fikrin olması;
- Başqaları ilə davranışda “Mən” mesajının azaldılması;
- Qarşılıqlı ünsiyyətdə günahlandırıcı ifadə kimi “Siz” mesajının işlədilməməsi.

T.Qordonun davranış modeli pillələri (*Sxem 2*):

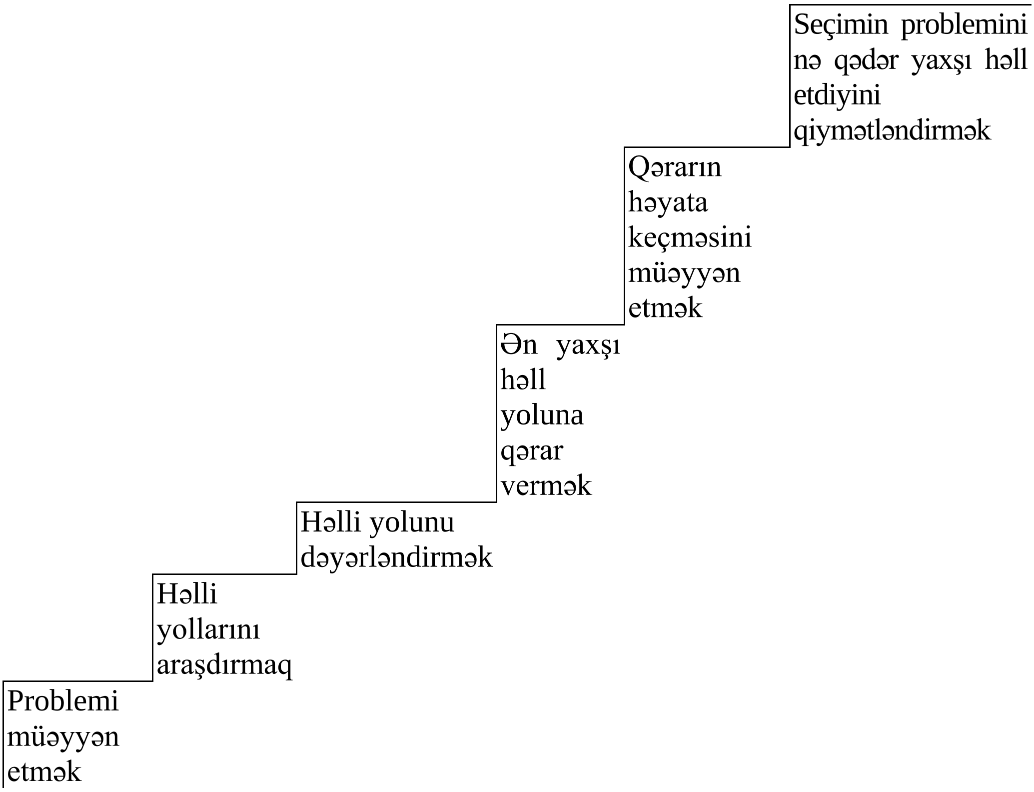

*Sxem 2***.** Problemin həllində Qordon modeli

T.Qordon təlimdə tələbələri konfliktlərin həllində bacarıqlı olmasını özünəməxsus dəyərlər kimi şərh edir və əsas idarəetmə vərdişi kimi qiymətləndirir. Bu modelə əsasən, bir qarşıdurmanı həll etmək növbəti bir əlaqəni məhv etmək məcburiyyətində deyil, əksinə açıq və dürüst ünsiyyət

[5] Thomas, Gordon. **Conflict-Solution Innovator** // *Page 21of the National edition with the headline, – 2002. No 84, – p.21.* – s.18.

quraraq, həqiqi qəbul və anlayışına malik olmağı inkişaf etdirir, qarşı tərəfi dinləməklə yanaşı, problemin öz həlli yollarını tapa bilirlər. T.Qordonun davranış modeli bir-birini izləyən pillələrlə problemin müəyyən edilməsi, həlli yolların araşdırılması və dəyərləndirilməsi, ən yaxşı həllinə qərarın verilməsi, qərarın həyata keçməsini planlaşdırmaq və problemin həllini qiymətləndirməkdən ibarətdir[6].

Ümid edirik ki, bu model tələbələrdə özünüidarəetmənin inkişafında davranışları dəyişdirəcək qədər insan hisslərinə hörmət etməyi öyrədəcək[7].

A). *Tələbə istiqamətli təlim - Alfi Kohn modeli* (Alfie Kohn 2010)

A.Kohn təhsil haqqında fikirlərini Con Dyu və Jan Piajet tədqiqatlarından təsirlənərək bildirmişdir. Təlimdə məlumatları bir toplu kimi mənimsəmək əvəzinə təlimin konstruktiv bir modelini təklif edir və qazanılan biliyin hər hansı bir məqsədlə, bir kontekstdə baş verməsini iddia edir. Kohnun təklif etdiyi nümunə ən səmərəli model kimi, tələbələrin idarəetmə vərdişlərinə yiyələnməsini problemlər, tapşırıqlar, layihələr və suallar, faktlar, bacarıq və ətrafında öyrənməsi kimi təqdim edir. Kohn təlim mühiti modifikasiyasını iki yolla təqdim edir:

– Müəllim şagirdlər arasında dolaşmalıdır;

– Auditoriya müzakirələri müəllim yox, tələbələr tərəfindən aparılmalıdır[8].

Bu yanaşmada A.Kohn tələbələrin auditoriyada fəal bir səs sahibi olmasını düşünür və yeni model tədris proqramına, təlim nəticələrinə uyğun fiziki mühitin təmin olunmasını, otaq quruluşunun və faydalı təlimatların davranışa psixoloji təsirini vurğulayır.

B). *İdarəetmədə "Orkestr" modeli – Pier Dilenbuq* (Dillenbourg, P. & Jermann, P. 2010)

Orkestrasiya modeli təlimin idarə olunmasında tələbələrin psixoloji cəhətdən düzgün oriyentasiyasını təmin edir. Burada bir çox pedaqoji senarilər tələbələrin fərdi fəaliyyətlərini birləşdirir, komanda işini təşkil edir, problemin həllinə qoşulur və auditoriya mühazirələrində iştirakını təklif edir[9].

Bu model pedaqoji prosesdə idarəetmə bacarıqlarının texnoloji inteqrasiya əsasında qazanılmasında təqdim olunur. Burada məqsəd əsasən noutbuklar, sensorlar, planşetlər üzərində müxtəlif üsullardan, simulyasiya, dialoqlar, müsahibə və söhbətlərdən istifadə etməklə ünsiyyətin yaranması və problemin həllini tapmasıdır. Bu inteqrasiyada senarilər, orkestrasiya adlandırılan idarəetmə

---

[6] Thomas, Gordon – *eyni mənbədə*: – s.16.
[7] Thomas, Gordon – *eyni mənbə*.
[8] Alfie, Kohn. Beyond Discipline*:* **From Compliance to Community**. */Association for Supervision and Curriculum Development / – 1996/2006. – 182 p.* – s.111.
[9] Dillenbourg, P. **Technology for Classroom Orchestration**. */In: M.S.Khine & I.M.Saleh (Eds) New Science of Learning / P.Dillenbourg, & P.Jermann. Cognition, Computers and Collaboration in Education, – 2010. – p. 525-552.* – s.534.

formalarından istifadə etməklə müəllimlərin və tələbələrin kompüter savadına malik olmasını və sosiallaşmanın mahiyyətini izah edir.

Nəticə

Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin idarəetmə bacarıqlarının psixoloji aspektlərinin araşdırılmasında bir çox yeni nəzəri modellərin müqayisəli təhlili onun bugünkü təlimlə əlaqəsini izah edir, bu nəzəri ideyaların faydalı elementlərini tədqiqat işinin fərziyyələri ilə bağlayır. Təlimdə idarəetmənin müxtəlif koqnitiv bacarıqlara sirayət etməsini, təlimdə özünüidarəetmə, özünütənzimləmə, fərdi stresin aradan götürülməsi və motivasiyanın rolunu aşkarlayır.

Özət:

Təqdim olunan nəzəri psixoloji modellərin öyrənilməsi tədqiqat işinin perspektivliyində belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, təlimdə davranış modellərinin dəyişkənliyi və yeni bir təlim forması, sonda tələbə mərkəzli təlimin idarə olunmasında müxtəlif psixoloji yanaşmaların olmasını zəruri hesab edir.

Summary:

The study of the presented theoretical psychological models allows us to conclude, in the perspective of the research work, that the variability of behavioral models in learning and a new form of learning ultimately necessitate different psychological approaches in the management of student-centered learning.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

1. Alfie, Kohn. Beyond Discipline: From Compliance to Community. /Association for Supervision and Curriculum Development / – 1996/2006. – 182 p.
2. Dillenbourg, P. Technology for Classroom Orchestration. /In: M.S.Khine & I.M.Saleh (Eds) New Science of Learning / P.Dillenbourg, & P.Jermann. Cognition, Computers and Collaboration in Education, – 2010. – p. 525-552.
3. Glasser, W. Choice theory in the classroom / W.Glasser. – New York, Harper, – 2001. – p.25-34.
4. Skinner, B.F. The operant side of behavior therapy // Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry, – 1988. No 19(3), – p.171 – 179. URL: https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/0005-7916(88)90038-9
5. Thomas, Gordon. Conflict-Solution Innovator // Page 21of the National edition with the headline, – 2002. No 84, – p.21

Qeyd: Məqalə 12-13 oktyabr 2024-cü il Muqlada (Türkiyə) “Yeşil Dünya ve Saglıklı Gelecek” beynəlxalq elmi-praktiki müşavirədə müəlliflərin çıxışının mətn təsviridir.

Müəlliflər haqqında məlumat oxu : **“Who is who?”** – səh.63.

UDS 355.235.12

Məmmədzadə Müjkan Əbdüləli qızı

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində psixoloji amillərin təlimə təsiri: sistemli bir yanaşma

Açıqlama: Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təhsilalanların təlim prosesinə təsir edən psixoloji amillərdən bəhs olunur. Təhsilalanların innovativ fəaliyyəti onlara yenilik etmək, müstəqil iş təşkil etmək, tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək və gələcək qlobal çağırışlara cavab vermək imkanları verir.

Açar sözlər: xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri, təhsilalanlar, təlim prosesi, idarəetmə, təlim mühiti

Abstract:

This article discusses psychological factors that affect the learning process of students in special educational institutions. The innovative activities of students provide them with opportunities to innovate, organize independent work, develop research skills, and respond to future global challenges.

Keywords: *special purpose educational institutions, students, training process, management, training environment*

Giriş

Təhsil sistemlərində genişmiqyaslı inkişaf tələbləri dünya səviyyəsində artarkən, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təhsil sistemi strukturları bu tələblərə davamlı olaraq cavab tapa bilmir. Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində idarəetmə strukturları demək olar ki, təhsil sahəsində baş verən uğursuzluqlara cavab vermir və əksər ali təhsil problemlərinin təhsilin idarəetmə strukturlarında olduğu iddia edilir.

Təhsilalanların innovativ fəaliyyəti onlara yenilik etmək, müstəqil iş təşkil etmək, tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək və gələcək qlobal çağırışlara cavab vermək imkanları verir.

Metodiki cəhətdən bu sahənin araşdırılması yeni məzmun əsasında, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin tədrisində idarəetmə mədəniyyətinin qazanılması kifayət qədər tədqiq edilməmişdir.

Əsas hissə

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təhsilalanların davranışında sosial təlim nəzəriyyəsini təqdim edən alim məşhur Kanadalı – Amerikalı psixoloq Albert Bandura sosial öyrənmə nəzəriyyəsini (SÖN) pedaqoji elmə gətirmiş, şəxsiyyətin formalaşmasında müşahidələrin rolunu xüsusi qeyd etmiş, təhsilalanlar idarəetmə bacarığı kimi, təlimin qarşılıqlı qərar vermə modelini

təqdim etmişdir[1].

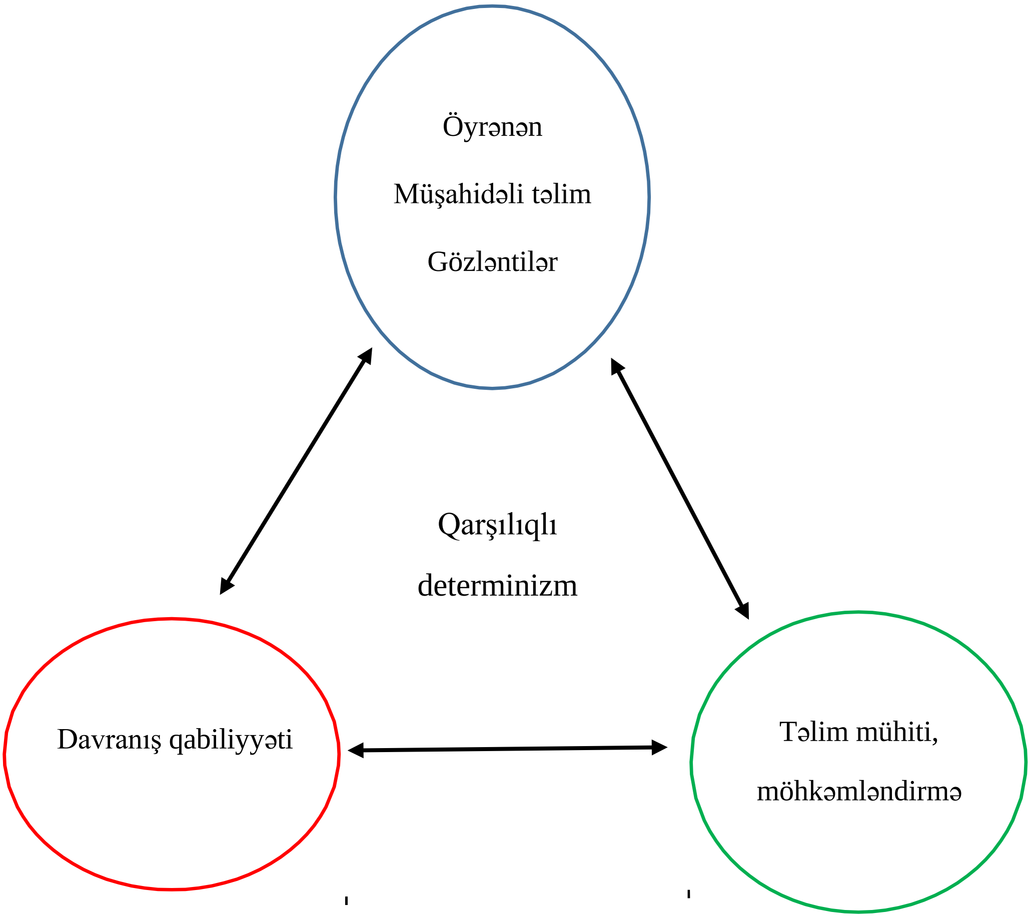

Sxem 1. Sosial Təlim Nəzəriyyəsindəki üç komponent, öyrənən, mühit və davranış tərəfindən təsvir olunan qarşılıqlı determinizm[2].

A.Bandura kimi B.J.Zimmerman və M.Martines Pons da özünü tənzimləmənin düşüncələr, hisslər və davranışlar kimi təlimin koqnitiv tərəflərini özündə birləşdirən hədəfə əsaslanan bir proses olduğuna inanırdı[3] [11, s.285].

---

[1] Bandura, A. **Social cognitive theory of self-regulation**. // *Organizational behavior and human decision processes, – 1991. No 50 (2), – p.248-287.* - s.252.
[2] Bandura, A. – *eyni mənbədə.*
[3] Zimmerman, B.J. & Martinez-Pons, M. **Construct validation of a strategy model of student selfregulated learning** // *Journal of Educational Psychology, – 1988. No 80(3), – p. 284-290.* - s.285.

SÖN modeli, təlimin sosial kontekstdə reallaşmasını təklif edir və burada dinamik mühit və davranış arasında qarşılıqlı əlaqədə yarandığını sübut edir. Bu üçbucaqlı əlaqə (*Sxem 1*) bir-biri ilə əlaqəli beş konstruksiya olan, öyrənən, müşahidə, gözləntilər, davranış və təlim mühitinə əsaslanır.

Sxemdən göründüyü kimi, təhsilalanların təlimdə idarəetmə bacarıqları ilk olaraq, onların gözləntilər üzrə davranışlarının modelləşdirmə, müşahidə və uyğun təlim mühitində möhkəmləndirmə yolu ilə formalaşır (*Sxem 1*) A.Bandura auditoriya şəraitində davranış strategiyalarının tətbiqi nəticəsində təhsilalanlardakı qabiliyyətlərin təlimə müsbət təsir göstərməsini sübut edə bilmişdir.

SÖN-nin məqsədi öyrənənlərin müəyyən bir zaman ərzində nəzərdə tutulmuş davranışı əldə etmək üçün idarəetmə bacarıqları və möhkəmləndirilmiş mühit vasitəsilə bu davranışların necə tənzimlədiyini təsvir etməkdir.

Bu fikirləri araşdıran pedaqoq alim A.Bandura təlimin sosial bir kontekstdə baş verdiyini sübut edir və təlimdə idarəetmə davranışının əsasən öyrənən, təlim mühiti, davranış arasındakı dinamik və qarşılıqlı determinizmə əsaslandığını təklif edir[4]. Determinizm prinsipi özündə əsasən yeddi komponenti təyin edir:

a. Tələbəyönümlü təlim;
b. Təlimin sosial mahiyyəti;
c. Emosional təlimin təşkili;
d. Fərdi fərqlərin tanınması;
e. Bütün təhsilalanların nəzərə alınması;
f. Təlimdə qiymətləndirmə;
g. Horizontal əlaqələrin qurulması.

Qarşılıqlı determinizm öyrənənin müstəqil fəaliyyətini tənzimləyən səmərəli bir üsul kimi təhsilalanların maraqları, fəal təlim mühiti, xarici sosial kontekst və gözlənilən davranışa nail olmaq üçün reaksiyası və ya fəaliyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqəsi deməkdir. Təlimdə bu modelin tətbiqi təhsilalanlarda problemin həlli, əməkdaşlıq, sərbəst tənqidi fikir və təqdimetmə vərdişlərini inkişaf etdirir. Müşahidəli təlim üsulu müəyyən edilmiş kriteriyalar əsasında hazırlanır və bu üsulu müəllim və ya digər təhsilalanlar həyata keçirir[5].

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlimin gözləntilərə əsaslanması, yəni təhsilalanların maraqları və məmnunluğuna xidmət etməsi çox vacib faktordur. Təhsilalanlarda özünüidarə və bunun əsasında metakoqnitiv idarəetmə bacarıqları ilk öncə, təlim nəticələrində əks olunmalıdır.

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində davranış qabiliyyətinin nümayişi təhsilalanların arzuladığı davranış qabiliyyətini yerinə yetirmək üçün çıxışı və ya təqdimatı tələb olunur. Bu proses üçün maraqlı resurslar, əyaniliklər, texnoloji

[4] Bandura, A. – *eyni mənbədə*: – s.280.
[5] Bandura, A. – *eyni mənbədə*: – s.282.

avadanlıqlar kimi dəstəkləyici vasitələrlə təmin olunması vacib addımdır. Bu davranış özünüidarənin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Təhsialanın uğur qazanma qabiliyyətinə özünə inamı yoxdursa davranışını idarə etməkdə çətinlik çəkəcəkdir, bu məqsədlə, hər bir fərd fərqli öyrənmə və təhsil strategiyalarından necə istifadə etmək bacarıqlarına inamlarını inkişaf etdirməlidirlər[6].

Təlim mühitinin möhkəmləndirilməsi xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlimin pozitiv və ya neqativ mühitlə təmin olunması daxildir və təhsilalanın davranışına həm daxili, həm də xarici reaksiyalar təsir edir. Pozitiv mühitin möhkəmləndirilməsinə təlimin orijinal formada olması, interaktiv təbiəti, vizual xarakterə malik olması və fəaliyyətin dəyərləndirilməsi daxildir. Tələbələrin motivasiyasını idarə etmək üçün hədəflər müəyyənləşdirilməli, akademik tapşırıqları yerinə yetirmə qabiliyyətinə dair müsbət yanaşmalar inkişaf etdirməlidir[7].

Təqdim olunan nəzəri psixoloji modellərin öyrənilməsi perspektivliyində belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlimdə davranış modellərinin dəyişkənliyi və yeni bir təlim forması sonda təhsilalanların mərkəzli təlimin idarə olunmasında müxtəlif psixoloji yanaşmaların olmasını zəruri hesab edir.

Bütün bunlarla yanaşı təhsilalanların bir fərd kimi daxili özünüidarəsində müxtəlif psixoloji aspektlərin araşdırılması təlimin idarəolunmasında əhəmiyyətli elementlərin öyrənilməsini vacib hesab edir.

Pixoloji tərəflərini araşdıran pedaqoq alimlər qeyd edirlər ki, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlim prosesində təhsilalanların özünüdərketmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün uyğun imkanlar yaradılmalıdır. E.Pskarela, P.T.Terenzini, J.S.Yun yazılarında qeyd olunan tövsiyələrə əsasən təlimdə təhsilalanların müxtəlif tapşırıqlar və fəaliyyətlərdə iştirakının güclü və zəif məhdudiyyətləri müəyyənləşdirilə bilər. Fəaliyyətlər əsasında istənilən məqsəd və hədəflərə çatmaq üçün təhsilalanlar məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq gücünə malik olur və problemin təsirli həllini tətbiq edirlər[8].

Azərbaycanlı alimlər təhsilalanlarda şəxsi şüuru inkişaf etdirmək üçün ilkin fəaliyyət kimi ən başlıca idarəetmə bacarığının qəbul olunmasını yazırlar. Özünüdərketmə, psixiloji inkişaf baxımından öyrənənlərin özləri barədə məlumatlılıq yaratmasına imkan verir[9].

---

[6] Bandura, A. – *eyni mənbədə*: – s.284.
[7] Bandura, A. – *eyni mənbədə*: – s.287.
[8] Pascarella, E. **How college affects students.** / *E.Pascarella, & R.T.Terenzini. – San Francisco, CA: Jossey-Bass, – 1991. – 1082 p.* – s.127
[9] Ağayev, Ə.Ə. **Ali məktəbdə təhsili idarəetmənin humanizm və demokratik prinsipləri** / *Ə.Ə.Ağayev. – 2017. URL: http://ajdaragayev2017.blogspot.com/2017/08/ali- mktbd-thsili-idaretmnin-humanizm-v.html* ; Əhmədov, N. **İdarəetmənin pedaqogikası və psixologiyası** / *N.Əhmədov. – Bakı: –2000.* – 384 s.; Əlizadə, Ə. **Pedaqoji psixologiya** / *Ə.Əlizadə,*

Q.E.Əzimov, M.H.Nəzərov, J.D.Kleyn və R.K.Riçi müstəqil fəaliyyətin inkişafını nəzərdə tutan psixoloji təlim mühitinin fiziki olduğu qədər vacib olduğunu qeyd edirlər. Tələbəyönümlü təlimi dəstəkləyən sakit və rasional davranış nümayiş etdirən müəllimlər, təhsilalanların öyrənməsini təşviq edən dəstəkləyici bir mühit yarada bilərlər. Dəstəkləyici və cəlbedici bir öyrənmə mühiti, təhsilalanların sərbəst fəaliyyətinin uğurlu reseptinin tərkib hissəsidir. Müsbət fəaliyyətlər təhsilalanın xoş bir öyrənmə təcrübəsini dəstəkləyir, problem həll etmə və qərar qəbuletmə prosesinə təsir edir. Bunun nəticəsində daha yaxşı perfomansa və mükəmməl bir sosial mühitə gətirib çıxarır, pozitiv mühitlə yanaşı, motivasiyada təhsildə işləyən yanacaq kimi, daha müsbət davranışlara istiqamətlənir. Təlimdə həvəsli hərəkətləri ilə qürur duyan təhsilalanlar daha yaxşı nəticələr əldə edəcəklər[10].

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlimdə iştirak edən hər bir fərd daxili streslərin növünə, patologiyasına və disfunksiyalarına görə fərqlənir və yaranan bu vəziyyət olduğu dərəcədə dəyişir. Bəzən təlimdə hər bir öyrənənlərin özündə mənşəyinə uyğun şəxsi streslərini idarə etmələri lazımdır. Bir çox hallarda təlimdə fərdi stresin idarə edilməməsi məqsəd və hədəflərə çatmaq üçün maneə törədir. Müşahidələr göstərir ki, hər bir təhsilalan stresini idarə edərkən, öz yanaşma tərzindən istifadə etdikdə, onun təsirli olduğu təsbit edilə bilər. Təhsilalanlarda qarşılıqlı ünsiyyətin və ya fərdi fəaliyyət zamanı yaranan stresi idarə etməyin ən yaxşı yolunu fəaliyyətlər əsasında minimuma endirəcək və ya aradan qaldıracaq strategiyalardan istifadə etmək lazımdir. Effektiv strategiyalar, stresləri idarə etmək üçün yeni bir pozitiv təlim mühitini yaradan və ya tətbiq edən strategiyalardır. Təhsilalanların idarəetmə bacarıqlarının kökündə streslə mübarizə qabiliyyəti əsas yer tutur.

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təhsilalanlar özünüidarə qabiliyyətinin nümayişində sualları cavablandırarkən, öz fikrini əsaslandırma, fərqli arqumentlərlə çıxış, müqayisə etmə streslə mübarizə üçün ən zəruri bacarıqlardır. Yüksək səviyyəli idarəetmə vərdişləri təhsilalanlarda təmkinli olmağı, tolerantlıq nümayiş etdirməyi və qarşı tərəfə müsbət rəy göstərməyi tələb edir.

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlimdə yaranan hər bir ziddiyyətin təhsilalanlar arasında araşdırılması funksional baxımdan dəyərli bir fəaliyyətdir. Bəzən tədris zamanı münaqişələrin həllində problemlər haqqında əhatəli məlumata malik olmaq, problemi dərindən başa düşmək və daha mənalı həlli yollarını tapmaq münaqişənin uğurla nəticələnməsinə gətirib çıxarır. Bir çox

---

H.Əlizadə. – Bakı: – 2010. – 319 s.; Əzimov, Q.E. **Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri** / *Q.E.Əzimov – Bakı: – 2004.* – 385 s.

[10] Əzimov, Q.E. – *eyni mənbə.*; Nəzərov, M.H. **Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları.** Dərs vəsaiti. / *M.H.Nəzərov, A.R. Babayeva. – Bakı: Mütərcim, – 2016. – 200 s.*; Klein, J.D., & Richey, R.C. **Improving Individual and Organizational Performance** // *The Case for International Standards, Performance Improvement. – 2005. Vol. 44, No. 10, – p.9-14*

hallarda təlimdə və ya təlimdən kənarda təhsilalanlar arasında yaranan ziddiyyətlərin meydana gəlməsində laqeydlik ortaya çıxır. Pedaqoji təhsil sahəsi daha çox polemika yaradan bir sahə olduğu üçün daim təhsilalanların müxtəlif situasiyalar zamanı yaranan qarşıdurma və fikir ayrılıqlarına tez-tez rast gəlmək olur. Konfliktərin baş verdiyi zaman təhsilalanların sülh yolu ilə münaqişələrin həllinə qoşulması vacibdir. Burada əsasən konfliktlərin növü, idarə olunması, mediatorun məsuliyyətlərini bilməsi, münaqişəni azaltmaq üçün fəaliyyətlərin seçilməsi mühüm mərhələ hesab edilir. Təhsilalanlar arasında konfliktlərin həlli üzrə vəziyyətin aydınlaşması hədəfləri vurğulanır, həlli sahələri müəyyən edilir və münaqişə şəraitində belə müxtəlif mədəniyyətlər haqqında anlayışlar öyrədilir. Sualların verilməsi təhsilalanlar arasında şəxsi dəyərləri və etik qaydaları qoruyaraq olanlara qarşı laqeyd konstruktiv bir oriyentasiya inkişaf etdirir [11].

Nəticə

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində motivasiya təhsilalanların müstəqil fəaliyyətini, sərbəst düşüncələrini, problemlərə kritik yanaşamların dəyərləndirilməsi və öhdəliyinin təmsil edilməsidir. Təlimdə təhsilalanları həvəsləndirmək liderlik bacarıqlarına sahib olmaq istəyən təhsilalanlar üçün zəruri xarakter daşıyır. Məsələn, auditoriya mühitində təhsilalanlar öyrənmə qabiliyyətlərinə görə fərqlənirlər. Əsasən akademik fəaliyyət müddətində çətinliklərlə qarşılaşan təhsilalanlar müəllimlər tərəfindən motivasiya olmaları lazımdır. Müəllimlər təhsilalanlarla ünsiyyət qurduqda intizamlılığı təmin etməlidirlər. Motivasiya özünüidarəetməyə əsaslandıqda ən yaxşı nəticə verir. Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində müəssisələrində idarəetmə bacarıqlarının formalaşması sahəsində müşahidə olunan motivasiya çətinlikləri əsasən aşağıdakılardır:

1. Təhsilanlara nəzarət hissinin verilməsi, təlim məqsədlərinin aydın izah edilməməsi və müsbət təlim mühitinin yaradılmaması təhsilalanları sərbəst fəaliyyətə motivasiya edə bilmir. Təhsilalanlara nəzarət hissinin verilməsi onların seçim və nəzarət etməsinə imkan vermək, onları məşğul etməyin ən yaxşı yollarından biridir. Məsələn, təhsilalanlara tapşırıq növünü və ya hansı problemlərin üzərində işləyəcəyini seçməsinə icazə vermək, onları daha çox iş görməyə sövq edə biləcək nəzarət hissi verə bilər.

2. Təlim məqsədlərinin aydın olması. Bəzən təlim məqsədləri aydın olmadığı təqdirdə auditoriyada tapşırığın yerinə yetirilməsi zamanı təhsilalanların davranışında qarışıqlıq yaranır. Araşdırma zamanı məqsədlər, qaydalar və gözləntilər aydın olmalıdır ki, təhsilalanların tapşırıqları yerinə yetirərkən hədəfləri

---

[11] Əlizadə, Ə. – *eyni mənbə.*; Кабаченко, Т.С. **Психология управления.** Педагогическое общество России / *Т.С.Кабаченко, – Москва: – 2003. – 283 с.*; Карпов, А.В. **Психология менеджмента.** URL:http://sbiblio.com/biblio/archive/karpov_psiho/12.aspx (*Дата обращения: 05.01.2012*).

də dəqiq olsun. Məqsədlərinin aydın və dəqiqliyi onların özünü inkişafında həvəsləndirici rol oynayır .

3. Təhlükəsiz təlim mühitinin yaradılması. Müəllimlər təhsilalanlar üçün təhlükəsiz, dəstəkləyici bir mühit yaratmaqla, fərqli qabiliyyətləri reallaşdıra bilirlər. Bu zaman təhsilalanlar məsuliyyətlərini dərk edirlər və özləri akademik hədəflərə çatmaq və karyera perspektivlərini zənginləşdirmək üçün motivasiyanı inkişaf etdirirlər.

Özət: Təqdim olunan məqalədə belə nəticəyə gəlinir ki, Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təlimdə təhsilalanları həvəsləndirmək liderlik bacarıqlarına sahib olmaq istəyən təhsilalanlar üçün zəruri xarakter daşıyır və motivasiya özünüidarəetməyə əsaslandıqda ən yaxşı nəticə verir.

Müəllif haqqında məlumat: **"Who is who?"** – səh.63.

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Ağayev, Ə.Ə. Ali məktəbdə təhsili idarəetmənin humanizm və demokratik prinsipləri / Ə.Ə.Ağayev. – 2017. URL: http://ajdaragayev2017.blogspot.com/2017/08/ali-mktbd-thsili-idaretmnin-humanizm-v.html

Əhmədov, N. İdarəetmənin pedaqogikası və psixologiyası / N.Əhmədov. – Bakı: –2000. – 384 s.

Əlizadə, Ə. Pedaqoji psixologiya / Ə.Əlizadə, H.Əlizadə. – Bakı: – 2010. – 319 s.

Əzimov, Q.E. Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri / Q.E.Əzimov – Bakı: – 2004. – 385 s.

Nəzərov, M.H. Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları. Dərs vəsaiti. / M.H.Nəzərov, A.R. Babayeva. – Bakı: Mütərcim, – 2016. – 200 s.

Кабаченко, Т.С. Психология управления. Педагогическое общество России / Т.С. Кабаченко, – Москва: –2003. –283 с.

Карпов, А.В. Психология менеджмента [Электронный ресурс]. URL: http://sbiblio.com/biblio/archive/karpov_psiho/12.aspx (Дата обращения: 05.01.2012).

Bandura, A. Social cognitive theory of self-regulation. // Organizational behavior and human decision processes, – 1991. No 50 (2), – p.248-287.

Klein, J.D., & Richey, R.C. Improving Individual and Organizational Performance // The Case for International Standards, Performance Improvement. – 2005. Vol. 44, No. 10, – p.9-14

Pascarella, E. How college affects students. / E.Pascarella, & R.T.Terenzini. – San Francisco, CA: Jossey-Bass, – 1991. – 1082 p.

Zimmerman, B.J. & Martinez-Pons, M. Construct validation of a strategy model of student selfregulated learning // Journal of Educational Psychology, – 1988. No 80(3), – *p. 284-290.*

Summary: The presented article concludes that motivating students in special education is essential for students who want to acquire leadership skills and that motivation yields the best results when it is based on self-management.

Qeyd: Məqalə 12-13 oktyabr 2024-cü il Muqlada (Türkiyə) "Yeşil Dünya ve Sağlıklı Gelecek" beynəlxalq elmi-praktiki müşavirədə müəlliflərin çıxışının mətn təsviridir.

Lökbatan

Место, где утонул верблюд.
El lugar donde se ahogó el camello.
駱駝溺亡的地方
The place where the camel drowned.

Озеро Локбатан.
Lago Lokbatan.
洛克巴坦湖
Lake Lokbatan.

Грязевой вулкан Локбатан с 1998 года является кандидатом на включение в список Всемирного наследия ЮНЕСКО.
El volcán de lodo Lokbatan ha sido candidato a ser incluido en la Lista del Patrimonio Mundial de la UNESCO desde 1998.
自 1998 年以來，洛克巴坦泥火山一直是聯合國教科文組織世界遺產名錄的候選名單。
The Lokbatan mud volcano has been a candidate for inclusion in the UNESCO World Heritage List since 1998.

Ильгар Исмаилов
Бахадур Таирбеков

Памятка для взаимопонимания менеджеров науки, чиновников от науки, организаторов научной деятельности, исследователей, изобретателей, преподавателей и учёных

(*К изданию «Краткого азербайджанско-русского словаря терминов науки»*

Аннотация: Данная статья по сути представляет собой возможность заранее ознакомиться с парой словарей терминов науки (русско-азербайджанским и азербайджанско-русским), а также некоторыми проблемами перевода, заимствования, замещения, использования и диффузии научных терминов.

Ключевые слова: эпистемология, термин, перевод, заимствование, словарь

Açıqlama:
Bu məqalə mahiyyətcə bir cüt (rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca) elmi-terminolojı lüğətin yazıldığı məqsədiylə və elmi terminlərin tərcüməsi, özgə dillərdən alınması, bir-birini əvəz edilməsi, istifadəsi və yayılmasının nəticəsində bəzi problemlərin yaradılması ilə əvvəlcədən tanış olmaq imkan verir.
Açar sözlər: *epistemologiya, termin, tərcümə, alınma sözlər, lüğət*

Деятельность как целенаправленная активность человека имеет множество сфер, характеризующихся разной степенью хаотичности, кооперации, коллективной вовлеченности, общественного влияния и т.д. В данной публикации рассматривается научная деятельность, точнее некоторые её аспекты.

Наука – это деятельность, упорядоченная определёнными правилами. То есть научная деятельность – системная. А это, в свою очередь, значит, что к науке, как сфере человеческой деятельности применима эпистемологическая классификация систем[1], согласно которой объектом науки может быть все, что угодно. И хотя субъектов науки можно поделить на три класса: исследователей, учёных и догматиков[2] – однако действия, применяемые субъектом к объекту, делятся строго на четыре класса, исходя из приложенного к реальности дихотомического принципа «оригинал –

[1] Таирбеков Б.Б. Эпистемологическая классификация систем. Тезисы IV научной конференции аспирантов вузов Азербайджана. – Баку: 1981, 192 с., с.9.;
[2] Ильгар Исмаилов, Бахадур Таирбеков. Тюркский манкуртизм в современной науке. I Международный системологический конгресс тюркологов. Материалы конференций. “Asiman”, Г., 2022, с. 298, ISBN 978-9952-8442-1-4 – с.87-90, на с.88.

модель»[3]. Эти классы соотносятся каждый с определённой группой терминов, базирующихся на конкретном виде научной деятельности (*см.* – *Рис*.1).

К первому классу относятся исследования. Это неоднократно повторяемые (или принципиально повторимые) отражения естественных объектов в сознании исследователя – субъекта науки. Так как по определению ни одна модель не может полностью отразить оригинал, то каждый акт исследования можно считать экземпляром такого отражения, а их совокупность – субъективной моделью естественного объекта, иначе говоря, структурной моделью.

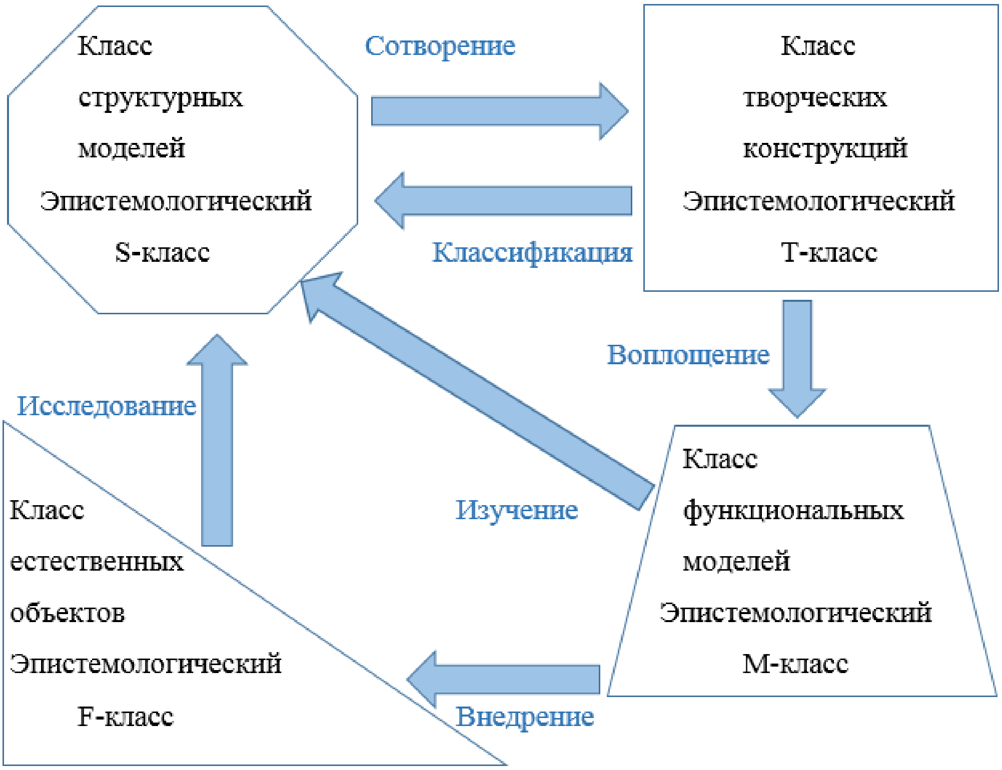

Рис.1. **Эпистемологическая классификация применяемых субъектом к объекту действий в науке.**

[3] Эльдар Султанов, Бахадур Таирбеков. О проблеме нового качества – в сб. II Международный системологический конгресс тюркологов. Материалы конференций. “Asiman”, Г., 2023, 488 с., ISBN 978-9952-8442-2-1 – с.19-31, на с.20.; Таирбеков Б.Б. Введение в системологию (Дошкольный учебник). – Г., «Asiman», 2023, İSBN: 978-9952-8442-6-9 – 254 стр., стр. – 55-70.

Второй класс – это сотворения на оригиналах, которыми являются структурные модели, других моделей с объединением новосотворённых в новую сущность – творческую конструкцию. Есть и обратный процесс – это классификация, то есть объединение творцом им же сотворённых конструкций в классы по какому-либо признаку подобия.

Третий класс составляют воплощения творческих конструкций в физическую реальность, то есть их фактическая материализация.

Четвёртый класс, возможно, самый оригинальный. В этот класс тоже входят исследования, но исследования лишь рукотворных объектов, тех объектов, для которых подлинно известно, что они созданы человеком[4]. Для таких исследований есть специальный термин – изучение. Такие объекты, внедрённые в среду естественных объектов, изменяют её, что требует новых исследований взаимодействия объектов в новой среде.

Казалось бы, всё ясно. Тем не менее, многие деятели науки смешивают понятия и используют в виде синонимов термины, входящие в разные эпистемологические классы, что создаёт хаос не только в публикациях, но и в научно-организационной деятельности. Большинство научных работников не видит, к сожалению, очевидной разницы между исследованием и изучением, организаторы и менеджеры науки часто путают цели, статус, задачи научных объединений или мероприятий.

Свой дополнительный вклад в терминологическую неразбериху вносят переводы и заимствования терминов. В последнее время развилась практика дословных, а не смысловых переводов, а также калькированное заимствование терминов – использование вырванных из контекста слов, созданных на одном языке, в тексте на другом языке без определения, что тоже искажает смысл оригинала. Причём такое заимствование ведётся даже тогда, когда в своём родном языке есть соответствующий термин.

Употребление лексических единиц в качестве терминов, то есть без их предварительного определения, без разницы заимствованы они из другого языка или нет, такая ложная демонстрация научности, иначе говоря, замена научных формулировок наукообразными конструкциями, неизбежно ведёт к неточности изложения и вследствие этого к помехам в научных контактах и коммуникациях.

Очень часто вполне понятное слово заменяется эквивалентом из другого языка. При этом не обращая внимания то, что в своём родном языке заимствованное слово может иметь несколько достаточно различающихся между собой значений. Значит, принципиально возможна ситуация, когда это же слово может быть заимствовано другим сообществом учёных

---

[4] или посредством человека – существует концепция, которую нельзя ни доказать, ни опровергнуть, что человек не творец, а лишь орудие творящей высшей силы.

общающихся на том же языке, что и первая группа, но заимствовано уже в другом смысловом значении. Таким образом, одно и тоже слово может нести разную смысловую нагрузку и использоваться как разные термины.

Свою лепту в терминологическую неразбериху добавляет технология машинного перевода. Как бы не была совершенна эта технология, машину нельзя винить, если не дано точного описание термина, перевод которого может иметь несколько смысловых значений. Непонятно выбор какого из существующих значений в большей мере соответствует контексту.

Наконец, точное смысловое описание термина необходимо ещё и потому, что существует такой естественный процесс, как дрейф терминов в рамках одного и того же языка, но из одной сферы общения в другую. Скажем, из сферы научной деятельности в хозяйственную, бытовую, политическую… Или же просто из одной науки в другую.

Настоящая статья, являясь по существу предисловием к готовящемуся к выпуску «Краткому азербайджанско-русскому словарю терминов науки»[5], преследует цель уменьшить неряшливость и хаотичность во взаимопонимании между профессионалами и новичками в сфере науки, использующими в своих публикациях азербайджанский и русский языки.

Сказанное выше в равной мере относится как к азербайджаноязычным, так и к русскоязычным научным контактам и коммуникациям. В русском в качестве терминов использовались и используются в основном древнегреческие и латинские слова, заимствованные через европейские языки, в основном французский и немецкий. В азербайджанском в качестве терминов использовались и продолжают использоваться как древнегреческие и латинские слова, заимствованные через русский, так и арабские, заимствованные без посредника и гораздо раньше. В последнее время и в русскую, и в азербайджанскую научную среду заметно проникновение заимствований из английского. Всё это при том, что в большинстве случаем заимствующие языки имеют родные эквиваленты.

С научной точки зрения интересен, но в сфере применения терминологии печален тот факт, что при наличии термина в родном языке одновременно существуют параллельные заимствования из разных языков, используемые как термины-эквиваленты. Термин родного языка практически всегда в таком случае отходит на второй план, может выйти из употребления или просто замкнуться в узкоспециализированной области.

Например, «анализ» в русском почти всегда можно и удобно заменить родным словом «разбор». Когда речь идёт о составе жидкостей или газов, применять «анализ» может иметь смысл. Но в других контекстах гораздо удобнее и привычнее использовать «разбор». Тем не менее «анализ» ввиду

[5] Готовится к публикации издательством «Asiman» в 2025 году.

диффузии терминов широко распространяется и в быту, и в обучении. В азербайджанском «analiz» – сегодня это заимствованный через русский дубликат, заимствованного из арабского и освоенного ещё раньше, «təhlil». А практически полностью исчезнувший из научного обихода родной древний общетюркский термин «divan», через фарси и арабский перешедший в западноевропейские языки, и, полностью потеряв там первоначальный смысл, вернулся через русский в качестве названия предмета мебели. В то время ещё невежественных европейцев больше интересовало на чём сидят уважаемые учёные, чем то, о чём они думают.

В словаре сделана также попытка возвращения в научный обиход первоначальных терминов наряду с использованием и новоиспечённых.

Настоящая статья направлена, впрочем, как и весь словарь, на оказание помощи разнообразным чиновникам от науки, пытающимся в удобной для себя форме сформулировать те или иные правила поведения субъектов в научной среде, при этом нередко не обращая внимания на суть и смысл как используемых в качестве терминов слов, так и устоявшихся научных традиций. Авторы надеются, что словарь послужит памяткой для взаимопонимания менеджеров науки, чиновников от науки, организаторов научной деятельности, исследователей, изобретателей, преподавателей и учёных.

Özət: Terminin əvvəlcədən tərifini vermədən istifadəsi əslində onun tərcüməsinin düzgünlüyündən və ya özgə dillərdən alınma sözlərin mənimsəmə məqsədəuyğunluğundan asılı olmayaraq elməbənzərliyin (yalançı elmiliyin) nümayişidir. Termin dəqiq mənasının təsviri və ya belə tərifə istinad istənilən elmi əsərin zəruri komponentidir

Резюме: Использование терминов без предварительного определения их независимо от точности перевода или целесообразности заимствования фактически является демонстрацией наукообразности (псевдонаучности). Точное смысловое описание термина либо ссылка на такую дефиницию – необходимая составляющая любой научной публикации.

Сведения об авторах: *см.* **«Who is who?»** – стр. 63.

Презентация «Краткого русско-азербайджанского словаря» и «Краткого азербайджанско-русского словаря» состоится 27 сентября 2025 года.

Участвовать в мероприятии можно как очно, так и виртуально.

По вопросам участия в презентации следует обращаться по адресу: easa_academy@outlook.com

Who is who?

Asaf Askarov
Beynəlxalq Sistemologiya Akademiyasının müxbir-üzvi (Deutschland) E-mail: askarov75@gmx.de

Cəfərov Qəmbər Məhərrəm oğlu, *p.ü.f.d., prof., Azərbaycan İdman Akademiyası, Bakı*. E-mail: gambar.jafarov@sport.edu.az

Cəfərova Ülviyyə Qəmbər qızı,
Azərbaycan İdman Akademiyası, Bakı.

Cəməl Şütürlü («Baktrian»)
Евразийский эгрегор научных и культурных знаний
Ареал: Туран

Firengiz Asgar kızı Rüstamova
Ezoterik doktor
firengiz.rustamova@mail.ru
https://orcid.org/0009-0005-8800-9011

İsmailov İlgar,
akademik
Beynəlxalq Sistemologiya Akademiyasının həqiqi üzvi

Məmmədzadə Müjkan Əbdüləli qızı,
p.ü.f.d., *Azərbaycan İdman Akademiyası, Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutunun doktorantı, Bakı Azərbaycan*
E-mail: mujkan@mail.ru

Namazova Əsli Hüseyn qızı,
Azərbaycan İdman Akademiyası, Bakı.

Şəmsiyyə Tahirbəyova,
sistemologiya doktoru, Beynəlxalq Sistemologiya Akademiyasının müxbir-üzvi

Voke Briat,
Futuroloq
(Paris)

Курбанов Элнур Назим оглы, *член «Инициативной группы по возобновляемым источникам энергии», 12.07.1991г.р., индивидуальный предприниматель, Москва.*
E-mail: Elkurbanov@mail.ru
тел: +7(926)9238868.

Курбанов Назим Али оглы, *к.т.н., академик Международной Академии Системологии, руководитель группы экспертиз, 23.05.1953 г.р., пенсионер, Москва.*
E-mail: dastanchoglu@mail.ru,
тел: +7(926)2281325.

Бахадур Таирбеков,
действительный член Международной Академии Системологии и Всемирного клуба системологов.

Baktrian

باكتريان

Бактриан

Elmi və mədəni bilikləri yayan dövrü nəşr
A periodical that disseminates scientific and cultural knowledge
Распространяющее научные и культурные знания периодическое издание

Baş redaktor (Editor-in-chief, главный редактор): *akad.***Tahirbayov B.B.**

Redaksiya Şurası
Editorial Council
Редакционный Совет

Ağası Hun *(Komrat, Gagauz Yeri, Moldova)*
Asaf Askarov *(Deutschland)*
Firəngiz Rüstəmova *(Azərbaycan, Bakı)*
Gambar Jafarov *(Azerbaijan)*
Ilgar Ismailov *(Moskow)* – vice chairman of the council
Kumrakh Valiev *(Moskow, Rossia)*
Soltan Elbey Alibey oqlu *(Israil, Xayfa)*

Redaksiya Heyəti
Editorial Team
Редакционная Коллегия

akad. **Ularbek Omorov** *(Kyrgyzstan)* – жооптуу секретарь
şairə və jurnalist **Nazli Agayeva** *(Azerbaijan)* – bədii redaktor
BSA m.-üzvi, sistemologiya doktoru **Shamsiya Tahirbayova** *(Azerbaijan)* – elmi redaktor
akad. **Asel Kurbanalieva** *(Kyrgyzstan)* – юридикалык консультант

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrləri reyestrinə 2007-ci il noyabrın 15-də (qeydiyyat nömrəsi 2425) daxil edilib.

Ümumi tiraj – hüdudsuzdur (istənilən şəxs nəşrin övraqından «Baktrian»ın hər bir buraxılışını printerdə çap edərək istifadə edə bilər).

Redaksiya istənilən şəxsə «Baktrian»da dərc olunan bütün yazıları yaxud onların hər hansı bir hissəsini müvafiq buraxılışa istinadən imkanı çatan üslubu ilə, o cümlədən başqa dillərə tərcümə edərkən, təkrar yaymağa icazə verir.

Redaksiya müəlliflərdən materiallarını yalnız elektron şəklində qəbul edir.

E-mail: easa_academy@outlook.com
WhatsApp: +994503653000

Əlyazmalar qaytarılır.

ISBN: 978-9952-8442-3-8

Nəşr resenziyalıdır. Bəzi rəylər (resenziyalar) dərc oluna bilər.

«Baktrian»ın redaktorunun rəyi heç vaxt müəlliflərin rəyilə büsbütün üst-üstə düşmür.

Reklam materiallarının məzmununa «Baktrian» məsuliyyət daşımır.

«Baktrian»la işgüzar əməkdaşlıq quranlar:

“Asiman” Azimut

"Asiman". İ. 20.06.25. N.v. 6,0. Həcm 4,2 Mb. 168,2 min smb. Şrift: Times New Roman. Form. ISO B5.